

אוניברסיטת בן גוריון בנגב
הפקולטה למדעי הרוח והחברה
המחלקה לספרות עברית

ספרות ספקולטיבית בעברית – מבוא ז'אנרי

חיבור זה מהווה חלק מן הדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח והחברה"

מאת: אורי מאיר ת.ז. 207882083

בהנחיית: דר' גידי נבו

אוניברסיטת בן גוריון בנגב
הפקולטה למדעי הרוח והחברה
המחלקה לספרות עברית

ספרות ספקולטיבית בעברית – מבוא ז'אנרי

חיבור זה מהווה חלק מן הדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח והחברה"

מאת: אורי מאיר ת.ז. 207882083

בהנחיית: דר' גידי נבו

חתימת הסטודנט: _____ תאריך: _____

חתימת המנחה: _____ תאריך: _____

חתימת יו"ר הוועדה המחלקתית: _____ תאריך: _____

תקציר העבודה

בשנים האחרונות הספרות הספקולטיבית ברחבי העולם מתפתחת ומתגוונת. כיום ניתן למצוא ספרות ספקולטיבית ובמיוחד בתחומי המדע הבדיוני והפנטזיה במדינות רבות בעולם. ספרות זו זוכה לפופולריות רבה במקומות שונים, וכוללת ז'אנרים חדשים המאפשרים לנו לחוות עולמות ספרותיים עשירים ומגוונים המאירים את המציאות היומיומית והמוכרת באור חדש.

מטרתה של עבודה זו היא לחקור את הספרות הספקולטיבית בעברית, המקיימת מחד גיסא גיוון ועושר מרשים, ומאידך גיסא תחושה של קליקה חברתית קטנה שבה 'כולם מכירים את כולם'.

על מנת להתחקות אחר ההתפתחות של הז'אנר בישראל אני סוקר בעבודה ראשית את התפתחות המדע הבדיוני מראשית המאה העשרים במולדתו – ארצות הברית, ועד לימינו אלה ממש, בהם הוא מופיע, כאמור, כ'ספרות ספקולטיבית' הכוללת מספר גדול של תת-ז'אנרים.

בהמשך העבודה אני מנתח את מאפייני הספרות הספקולטיבית, על ידי התחקות אחרי שני רומנים חדשים יחסית בשני ז'אנרים שונים שלה.

בהמשך העבודה אני סוקר את התפתחות הז'אנר בארץ, את הסופרים העיקריים היוצרים ב'לב הקורפוס' של הספרות הספקולטיבית העברית, ויצירה אחת או שתיים של הסופרים הבולטים הפועלים בלב הקורפוס הספקולטיבי הישראלי. מתוך הניתוח של יצירות אלה אני מגיע למספר מסקנות לגבי היכולות והמוגבלויות של הז'אנר הספקולטיבי בעברית.

תוכן העניינים

5	תודות
6	הקדמה
12	סקירת ספרות מחקרית באנגלית
15	מבוא היסטורי - תולדות המדע הבדיוני והפנטזיה בעולם
24	שיקולים מתודולוגיים בדיון על מדע בדיוני בישראל
37	חקר הספרות הספקולטיבית בספרות העברית
41	ההיסטוריה והמבנה של 'לב הקורפוס' של הספרות הספקולטיבית בעברית
51	מיפוי יצירות ספקולטיביות בעברית
58	תרומת הספרות הספקולטיבית לספרות העברית
70	סיכום ומסקנות
71	ביבליוגרפיה

תודות

ברצוני להודות למנחה שלי דר' גידי נבו, שבזכות תבונת עצותיו, עבודה זו קיבלה את צורתה הנוכחית.
כמו כן ברצוני להודות לאשתי, יעל ויילר על התמיכה הממושכת במהלך כתיבת העבודה ולאמה, זיוה ויילר על הקריאה
המוקדמת של העבודה, ועל הערותיה המועילות.
תודה לדר' אמיר בנבגי על הערותיו המועילות.

הקדמה

לעבודה זו שתי מטרות עיקריות:

- להראות כי קיימות יצירות בספרות העברית המשתייכות לז'אנר המדע הבדיוני, או לז'אנר הפנטזיה (או, כפי שאראה מאוחר יותר, יצירות המשתייכות לז'אנר המאוחד של ספרות ספקולטיבית).
- לבחון האם יצירות בספרות העברית המשתייכות לספרות הספקולטיבית מרחיבות את תחומי הספרות העברית, ועוסקות בנושאים שונים מן הספרות העברית עד כה, או משתמשות באמצעים אמנותיים שונים מן הספרות העברית עד כה.

לכל אורכה של הספרות העברית ניתן למצוא בה יצירות שאינן מתרחשות ב'עולם הרגיל', או אינן מצייתות לחוקי המציאות כפי שהם מוכרים לנו כיום. בפרט, בשלוש השנים האחרונות יצאו לאור רומנים רבים שאינם מתרחשים ב'מציאות'. ספרים כמו 'סוסית' מאת לאה איני, 'כפור' מאת שמעון אדף, ו'הרצל אמר' מאת יואב אבני המתרחשים ב'עולמות לא מציאותיים' כאלה.

אך האם די בעובדה זו כדי להפוך את שלוש היצירות המוזכרות לעיל ליצירות המשתייכות לספרות הספקולטיבית? ואם כן האם נוכל להגדיר בצורה דומה גם את 'שירה' של ש'י עגנון (שכן שירה נעלמת)? את 'מתי מדבר' של ביאליק? את 'חי בן מקיץ' לרבי אברהם אבן עזרא? את התלמוד הבבלי? את התנ"ך?

במהלך העבודה אנסה לטעון כי אין לסווג את היצירות של עגנון, ביאליק, התלמוד והתנ"ך כיצירות המשתייכות לספרות הספקולטיבית, שכן ליצירות 'אפייניות' בז'אנר זה יש מספר גדול של תכונות ומאפיינים, והיצירות לעיל מקיימות לכל היותר חלק קטן מן התכונות הללו.

בעבודתי אתייחס ליצירות של אדף, איני ואבני בחטף בלבד, שכן לטענתי הן אינן 'אפייניות' מספיק. הן מקיימות חלק מן התכונות והמאפיינים של הז'אנר, אבל כל שלוש היצירות, במידה שונה, לא יכולות לאפיין אותו.

הנחות מוקדמות

לפני שאוכל להסביר את ההגדרה שלי לספרות ספקולטיבית, או את מבנה העבודה, ברצוני להציג מספר 'הנחות מוקדמות' על אפיו של התחום, שכן במרוצת השנים שבהן חקרתי את הנושא, נוכחתי לדעת כי למרות שההנחות המוקדמות שופיעו מייד הן ברורות לי כשמש, הן אינן ברורות לכל האנשים העוסקים במדע בדיוני, פנטזיה או ספרות ספקולטיבית בישראל, וקל וחומר שהן אינן ברורות לאנשי הספרות בבואם לבחון את התחום. אין אני טוען שההנחות המוקדמות שלי הן בהכרח נכונות אלא רק שכן אני בוחן את התחום. ייתכן שבחינה של התחום מזוויות אחרות תוביל למסקנות שונות מן המסקנות שלי, או אף למסקנות הפוכות.

הנחה ראשונה: שתי התרבויות ומהות המדע הבדיוני¹

בשנת 1959 נשא המדען והסופר סי. פי. סנו הרצאה בקיימברידג' תחת הכותרת: 'שתי התרבויות: החיים האינטלקטואליים של כל החברה המערבית'². בהרצאה זו ביכה סנו את ההפרדה שנוצרה כבר בזמנו בין אינטלקטואליות מדעית לבין אינטלקטואליות תרבותית ספרותית.

סנו טען כי בניגוד לתקופות קודמות, בהן השכלה מדעית הייתה חלק מן ההשכלה הכללית, הרי שבזמנו כבר אין צורך בהשכלה מדעית כלשהי על מנת להיחשב לבן תרבות.

אני סבור שסנו צדק באבחנתו לגבי זמנו, ולצדדי האבחנה הזו היא נכונה שבעתים בימינו. אין כל צורך לדעת מתימטיקה, פיזיקה, ביולוגיה או מדעי המחשב על מנת להיחשב לאינטלקטואל בזמננו.

ניתן לומר שהשסע שסנו זיהה רק הלך והתרחב עם השנים, וכיום התרבות האינטלקטואלית בעולם כולו מחולקת לפחות לשני חלקים: תרבות אינטלקטואלית אמנותית, ותרבות אינטלקטואלית מדעית.

המדע הבדיוני (וגם כל הספרות הספקולטיבית כפי שנראה בהמשך) הוא בראש ובראשונה יצירה אמנותית תרבותית של התרבות המדעית. כך לא יפלא הדבר שבכנסים העוסקים באופן זה או אחר בספרות ספקולטיבית (בארץ ובעולם) ניתן למצוא הרצאות על נושאים מדעיים שונים, וכי מושגים מדעיים שונים, ודרכי חשיבה מדעיות נמצאות לעתים קרובות ביצירות של מדע בדיוני, פנטזיה, וספרות ספקולטיבית בכלל. בפרק המתודולוגי בו אציג את ההגדרה שלי לז'אנר, אפרט עוד על מאפיינים אלה.

הנחה שנייה: מדע בדיוני הוא לא 'ז'אנר של ספרות פופולרית'

בקרב אנשי הספרות מקובל לחשוב כי המדע הבדיוני³ הוא ז'אנר של ספרות פופולרית, וכי בכך הוא דומה לז'אנרים אחרים כמו ספרות בלשית, ספרות מתח, רומנים רומנטיים ומערבונים.

אני סבור שיש טעות מסויימת בדרך הסיווג הזו. ישנן דרכים רבות להגדיר ז'אנר בספרות; כך למשל ז'אנר הסונט האיטלקי מוגדר ראשית כל צורנית, ואילו 'ז'אנר הרומן' הוא קשה להגדרה, אבל בימים אלה מוגדר בעיקר על פי האורך. שתי ההגדרות לעיל לא מתייחסות אל תוכן היצירה בדרך כלל. כך למשל ניתן לדבר על סונט בעל תוכן בלשי, ועל רומן בעל תוכן מערבוני.

הגדרה נוספת של ז'אנרים היא על פי תכנם: ספרות מתח, ספרות בלשית 'הרומן הרומנטי', מערבון וכו'. כך למשל סוגים מסוימים של ספרות בלשית מאופיינים על ידי קו עלילה נוקשה. למשל 'דרמת החדר הסגור' שבה המשתתפים נמצאים בתוך סביבה סגורה, בסביבה הסגורה מתבצע פשע (בדרך כלל רצח), הבלש חוקר את כל החשודים, ולבסוף מוצא את הפושע. חובבי הז'אנר יציינו בוודאי כי גם השלב בו הבלש חושף את הפושע מתאפיין במגבלות צורניות אסתטיות מסוימות.

ניתוח של רומנים רומנטיים רבים יגלה שגם כאן העלילה היא בעיקרה מוכתבת על ידי חוקי הז'אנר. יש גיבורה ראשית, יש דמות גברית מסתורית ומעט עויינת, אך בסופו של דבר הדברים מגיעים אל הפתרון הרומנטי המצופה.

לא ניתן לאמר דברים דומים על ז'אנר הספרות הספקולטיבית. אם נביט עליו כז'אנר אחד, הרי שלא זו בלבד שאין הוא מתאפיין בעלילה מסוימת, או באורך מסוים, או בצורה מסוימת, אלא שהוא אפילו לא מתאפיין ב'תפאורה' מסוימת.

¹ המדע הבדיוני הוא 'אבי' הספרות הספקולטיבית, כפי שאראה בסקירה ההיסטורית.

² ראה סנו (1959).

³ ייתכן שענפים מסוימים של הספרות הספקולטיבית הם דווקא כן 'ספרות פופולרית', כמו ספרות קומיקס למשל, אך לטעמי מספיק להראות כי ישנם זרמים או תת-ז'אנרים בספרות הספקולטיבית שהם לא 'ספרות פופולרית' כדי להצדיק יחס שונה לספרות זו בכללותה.

יש רומנים של ספרות ספקולטיבית, סיפורים קצרים, ואפילו שירה, במגוון של צורות, המשתייכים לז'אנר. יש יצירות בעלות עלילה בלשית (הן של מדע בדיוני, הן של פנטזיה, והן של תתי ז'אנר אחרים בספרות הספקולטיבית), ויצירות 'רומנטיות' (לעתים בשילובים של יותר משני מינים...) המשתייכות אליו גם כן, יש יצירות של ספרות ספקולטיבית שהן בעלות תוכן 'מערכוני', או אף כאלה שניתן לסווג כ'ספרות יפה' במידה שניתן להגדיר ספרות כזאת כז'אנר בפי עצמו. למותר לציין שספרות ספקולטיבית לא מתאפיינת באורך יצירה מסוים.

אבל יותר מכך, יש לחובבי הז'אנר טעם אסתטי, והוא לא בהכרח פופולרי.

בחלוקה המקובלת בעולם הספרות, זו המסווגת את כל הספרות הז'אנרית' (כולל ספרות ספקולטיבית) כ-Genre Fiction, מה שנמצא בצד השני של המתרס הוא Literary Fiction - בדיון ספרותי. על פי החלוקה הזאת, שלא פעם נלווים אליה גם גוונים ערכיים, בצד הספרותי יש ערכים אסתטיים, ואילו בצד הפופולרי יש רק עלילות שבלוניות, גיבורים לא ריאליסטיים, ורצון למצוא חן בעיני קהל גדול ככל האפשר, על מנת לגרוף ממון רב ככל האפשר.

ניתן לראות מדוע אנשי ספרות ייטו לסווג את המדע הבדיוני בקצה ה'חסר ערכים אסתטיים' או הפופולרי. אם נביט למשל בסקר 100 הרומנים המצליחים של המאה העשרים של ה - Modern Library⁴. הסקר הנ"ל נערך פעמיים בסוף המאה העשרים, פעם אחת על ידי פאנל של שופטים בשנת 1998, ופעם אחת על ידי משאל של קוראים בשנת 1999.⁵

באורח לא מפתיע, פאנל השופטים לא בחר באף יצירה של המשתייכת לספרות הספקולטיבית, ואילו הקוראים בחרו ביותר מעשר יצירות המשתייכות לז'אנר זה (הספירה המדויקת תלויה בסיווג המדויק של יצירות כמו 1984 של אורוול), ביניהן ארבע יצירות של רוברט היינלין, יצירה אחת של ריי ברבורי, יצירה אחת של דאגלס אדמס, יצירה אחת של אורסון סקוט קארד, יצירה אחת של טולקין, ואף לא יצירה אחת של אסימוב או של ארתור סי קלארק.

גרוע מכך, היצירה מז'אנר הספרות הספקולטיבית שהגיעה למקום הגבוה ביותר (מקום שלישי) היא יצירה של ל. רון האברד, מייסד כת הסיינטולוגיה. יצירה זו הקדימה במקום אחד את טרילוגיית שר הטבעות של טולקין. לאנשים שאינם בקיאים בז'אנר, ייתכן שדרוג כזה יראה סביר, שכן, אחרי ככלות הכל, מה ההבדל בין יצירה פופולרית זו ליצירה פופולרית אחרת. אבל לחובבי הז'אנר האדוקים, שלהם סולם אסתטי מדע בדיוני (וספקולטיבי כללי) נפרד לשיפוט יצירות, זהו ממש חילול הקודש שכן טולקין הוא יוצר טוב על פי הסולם האסתטי הזה, ואילו ל. רון האברד הוא לא.

אין רשימה של 100 הרומנים הטובים ביותר בז'אנר הספרות הספקולטיבית במאה העשרים, אך יש רשימה שנוצרה בשנת 2011 על ידי תחנת הרדיו NPR מתוך מדגם גדול של קוראים, שהם חובבי הז'אנר⁶ (אגב, לעורכי הרשימה לא היה ספק שמדובר בז'אנר אחד).

ברשימה זו טולקין נמצא במקום הראשון, שלישיית המוסד של אסימוב נמצאת במקום השמיני (ואנוכי הרובוט של אסימוב במקום ה-16). עד למקום העשרים ברשימה יש רק שני ספרים שנכתבו במאה ה-21 (כך שבמידה מרובה הם רואים 'אותו מדגם' כמו הקוראים של Modern Library), ואני שמח לציין שבכל הרשימה לא מופיע אפילו ספר אחד של ל. רון האברד.

אין בדברים אלה כדי להוכיח שיש טעם אסתטי מגובש לחובבי המדע הבדיוני בפרט והספרות הספקולטיבית בכלל, וכי הוא נבדל מן הטעם האסתטי ה'פופולרי' באשר לספרים מסוימים, או כפי שאנסה לטעון מאוחר יותר, באשר לעקרונות אסתטיים מסוימים, אבל אני חושב שיש בכך יותר מרמז להצדקת טענות אלה.

⁴ את תוצאות הסקר ניתן למצוא כאן: <http://www.modernlibrary.com/top-100/100-best-novels>

⁵ עוד פרטים על הסקר, כמו גם ההרכב של ועדת השופטים נמצא כאן: <http://www.modernlibrary.com/top-100/100-best-novels/>

⁶ הרשימה המלאה, וכן עוד מידע על תהליך הרכבתה, נמצאים כאן: <http://www.npr.org/2011/08/11/139085843/your-picks-top-100-science-fiction-fantasy-books>

הנחה שלישית: יצירות של ספרות ספקולטיבית הן לא יצירות של ספרות עממית

ישנם מעט אנשים הסבורים כי רומנים כמו 'עריצה היא הלבנה' של רוברט היינלין, או 'המדריך לטרמפיסט בגלקסיה' של דאגלס אדמס הן יצירות של ספרות עממית. לעומת זאת ישנם אנשים הנוטים לסווג את היצירות של טולקין, או של ק.ס. לואיס כיצירות כאלה.

ההגדרה ה'סטנדרטית' של הפנטזיה כז'אנר ה'מספר דברים שלא קרו באמת, ואין לחשוב שקרו באמת', מתאים להגדרה של ז'אנר המעשייה מתוך הספרות העממית.

מוטיבים מסוימים המופיעים במעשיות עממיות, כמו חפצים קסומים, פיות וקוסמים ידידותיים, ודרקונים חמדניים ומרושעים, מופיעים לעתים קרובות גם ביצירות של הפנטזיה, ובמיוחד של הפנטזיה האפית.

עם זאת, יש הבדלים מרובים בין הפנטזיה האפית, לבין ז'אנר המעשייה עממית.

אחד המאפיינים הבולטים של הספרות העממית באשר היא הוא הקיום המרובה. יצירות רבות של ספרות עממית משתנות ממקום למקום, אבל נשארות דומות זו לזו בבסיסן. כך אי אפשר לאמר מיהו הסופר של יצירה עממית זו או אחרת, מתי נוצרה היצירה, והיכן.

לעומת זאת הפנטזיה האפית (וכן תתי ז'אנרים אחרים בספרות הספקולטיבית, כמו ספרות ערפדים למשל) מתאפיינת לרוב בסדרות של רומנים עתירי עמודים וכרכים, שלא זו בלבד שהסופר שלהן ידוע, אלא הוא אף לעתים קרובות מתעשר מפירות ההפצה של יצירתו. הפנטזיה המודרנית פועלת בתוך קונטקסט קפיטליסטי מאוחר, ולא בתוך הקונטקסט של המעשייה עממית, למרות שהיא שואבת ממנה לא מעט מוטיבים ורעיונות.

הבדל נוסף העולה מתוך הפסקה הקודמת הוא כי הפנטזיה המודרנית נועדה בעיקרה לקריאה מתוך ספר (או לעיבוד ליצירת קולנוע), ולא להיגוד בעל-פה כמו בספרות העממית.

הבדל שלישי ואחרון, שהוא אולי החשוב ביותר לקשירת הפנטזיה המודרנית אל המדע הבדיוני בפרט, ואל הספרות הספקולטיבית בכלל הוא ההקפדה של שני הז'אנרים הללו על עקביות העולם המסופר. עקביות שמתבטאת לעתים ביצירת מעין 'חוקי פיזיקה' של העולם המסופר⁷. עוד על ההקפדה על העקביות (המדעית) של העולם המסופר, שהיא לדעתי המאפיין הבולט ביותר של ז'אנר הספרות הספקולטיבית, בפרק המתודולוגי העוסק בהגדרת הז'אנר.

⁷ נראה כי מי שהגדיל לעשות בתחום זה יותר מסופרים אחרים הוא טרי פראצ'ט שבעולם הפנטזיה שלו ישנה אוניברסיטה, ובה מחלקה למחקר 'קסם עתיר אנרגיה'. אחת המטרות של המחלקה היא לפצח את התאום (Thaum), החלקיק האלמנטרי של הקסם.

הנחה רביעית: הספרות הספקולטיבית היא לא 'ספרות פוסט מודרניסטית'

ישנם מספר חוקרי ספרות הסבורים כי ספרות המדע הבדיוני היא בעיקרה ספרות פוסט מודרנית, ואף כי יוצרי מדע בדיוני מסוימים כמו פיליפ ק' דיק, או סופרי 'סייבר פאנק' כמו וויליאם גיבסון הם יוצרים אופייניים במיוחד בספרות הפוסט מודרניסטית. אחד החוקרים הבולטים הסוברים כך הוא פרדריק גיימסון.⁸

אני סבור שהמחשבה הזאת יסודה בטעות, בכל אופן במה שנוגע ל'לב הקורפוס' של המדע הבדיוני. כפי שאנסה להראות 'לב קורפוס' כזה החל להתקיים בסוף שנות השלושים וראשית שנות הארבעים של המאה הקודמת (בתקופה שידועה כ'תור הזהב של המדע הבדיוני'), והוא ממשיך להתקיים עד עכשיו. יוצרים כמו פיליפ ק' דיק לא נמצאים בלב הקורפוס כפי שאני מגדיר אותו, אבל הם עדיין קרובים יותר לעולם הערכים של המדע הבדיוני מאשר לעולם הערכים של הפוסט מודרניזם.

לדעתי ישנו הבדל גדול, אולי אפילו הבדל תהומי, בין עולם הערכים של הפוסט מודרניזם, לבין עולם הערכים של המדע הבדיוני (והפנטזיה). הספרות הספקולטיבית, ביצגה את ה'תרבות המדעית' רואה את עצמה כיורשת חוקית של ערכי ההשכלה של תקופת הרנסנס, הברוק וההשכלה, אך היא נותנת להם אינטרפרטציה שונה מאשר עולם הספרות ואמנות, שאף הוא רואה עצמו כיוורש חוקי לאותם ערכים.

נראה לי שההבדל המרכזי בין שתי המערכות הוא ההבדל הבא:

עולם הספרות והאמנות חווה את ארבע מאות השנים האחרונות בתור סדרה של מהפכות שבסופן נשארנו אנו, אנשי התרבות, מנותקים מן העבר, וכל מה שנותר לנו הוא לשחק באבני הלגו של העבר (מודרניזם), או לשחק באבני הדומינו החלקות של ההווה (פוסט מודרניזם).

לעומת זאת, עולם המדע חווה את ארבע מאות השנים האחרונות כתהליך הדרגתי, גם אם מהיר, של שיפור הידע המדעי (והמתימטי) על העולם. צבירת הידע של המדע משולה לבנייה של תלולית, או למעגל מתרחב של אור, אבל בתחתית התלולית, או במרכז המעגל, נמצא הידע שהיה לנו לפני יותר מארבע מאות שנה; למשל הפילוסופיה של אפלטון ואריסטו, או משפט פיתגורס. כך למשל ישנם אנשי תרבות מעטים המאמינים בעקרונות הפילוסופיה הפיתגוראית, אך אין אנשי מדע המטילים ספק במשפט פיתגורס המתמטי.

דרך החשיבה המדעית לא תופסת את המודרנה כמשבר או כמהפכה, אלא כהגשמת ערכי ההשכלה (השכלה לכל, טכנולוגיה לכל ובזול).

הספרות הספקולטיבית היא בעקרון ספרות המאמצת התבוננות הסטורית מדעית, ולא התבוננות היסטורית פוסט מודרנית, כלומר התבוננות של שיפור מתמיד, המדגיש השכלה, לעומת התפיסה הספרותית תרבותית הגורסת כי מדובר במהפכה משברית, ומדגישה טוב טעם ואסתטיקה.

⁸ ניתן לראות זאת למשל בקישור הבא:

⁸ <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/us/jameson.htm>

מבנה העבודה

לאחר שהבהרתי את ההנחות המוקדמות על פיהן אני מתעתד לעבוד, אציג את מבנה העבודה:

על מנת לבחון את מאפייני הז'אנר אראה תחילה את התפתחותו בארצות הברית, שהיא, כפי שמקובל על רוב החוקרים בתחום, ארץ מולדתו. רגע הולדתו של המדע הבדיוני⁹, הנסיבות שהביאו להולדתו, והשלבים הראשונים שלו הם לרוב מוסכמים על החוקרים של הז'אנר. הגדרתו של המדע הבדיוני, היחס שלו אל הפנטזיה, והתפתחות הז'אנר של הספרות הספקולטיבית המאחדת את המדע הבדיוני והפנטזיה עם עוד ז'אנרים, מאז פחות או יותר שנות השמונים של המאה העשרים הם פחות מוסכמים בין כל החוקרים. עבודה זו תפתח עם כן בסקירה של המוסכמים, לפני שתיגע בהגדרות וברעיונות שלי.

אחרי שאציג כמה מן החוקרים הבולטים בתחום, ואת ההיסטוריה של הז'אנר, אבחן בפירוט שני ספרים 'אפייניים' לדעתי, ומתוכם אגיע להגדרה של הז'אנר שתשמש אותי בבחינת התפתחותו ומצבו כיום בספרות העברית.

לאחר מכן אציג את 'לב הקורפוס' של הספרות הספקולטיבית בישראל - היצירות שנכתבו על ידי חברי האגודה למדע בדיוני ופנטזיה בישראל, ושל ההתפתחות ההיסטורית שהובילה ליצירת 'לב הקורפוס' הזה. בנוסף אציג 'מיפוי' של יצירות אחרות המשתייכות במידה זו או אחרת לז'אנר בספרות העברית החדשה. את היצירות הנוספות הללו ארצה לחלק למספר קבוצות בולטות. זו לא תהייה חלוקה מקיפה וממצה של הז'אנר בהגדרתו הרחבה ביותר, כפי שהוא מתקיים כיום, אבל זו תהייה, לכל הפחות, קריאת כיוון.

לסיום אבחן מספר סופרים ויצירות בז'אנר המשתייכים ללב הקורפוס, ואראה כי הן, או לפחות כמה מהן, סוללות דרכים חדשות ומרתקות בספרות העברית החדשה, גם אם היצירות הנמצאות כיום בלב הקורפוס אינן מושלמות.

⁹ התזה ההיסטורית שאציג כאן טוענת כי המדע הבדיוני היה הז'אנר הקדום שממנו נוצרה כל הספרות הספקולטיבית.

סקירת ספרות מחקרית על מדע בדיוני ופנטזיה באנגלית

המדע הבדיוני כתחום מחקר ספרותי

נראה כי המחקר הספרותי של מדע בדיוני החל מוקדם במאה העשרים¹⁰, ואולם ספרים שלמים העוסקים בביקורת של מדע בדיוני החלו להופיע רק בשנות ה-40 של מאה זו¹¹, וז'ורנלים מדעיים הסוקרים את הנושא החלו להופיע רק בסוף שנות הששים, ותחילת שנות השבעים¹². בתחילת שנות התשעים החלו גם להופיע תוכניות אקדמיות המעניקות תארים בתחום¹³.

צוותן טודורוב

מבין חוקרי הספרות שאינם חוקרי מדע בדיוני מובהקים, נראה כי החוקר הבולט ביותר שעסק בתחומים המשיקים לז'אנר הספרות הספקולטיבית, הוא צבטן טודורוב, בעיקר בספרו *The Fantastic*. בספר זה מגדיר טודורוב ז'אנר דק ביותר של ספרות שהוא מכנה הפנטסטי. על פי ההגדרות של טודורוב, ז'אנר זה מקיים אי בהירות לגבי השאלה אם האירועים המתוארים בסיפור אכן קרו, או שלא קרו. בספרו של טודורוב נבחר לבסוף מספר קטן של סיפורים לייצג את הז'אנר בו הוא עוסק.

במהלך הניתוח של הז'אנר מבחין טודורוב בין ה'מאומים' (*Uncanny* במקור) לבין המופלא (*Marvelous* במקור)¹⁴. ז'אנר הפנטסטי על פי הסיווג שלו נמצא בין שני התחומים הרחבים הללו.

נראה כי רוב היצירות הספרותיות המשתייכות לז'אנר הספרות הספקולטיבית שייכים להגדרת ה'מופלא' של טודורוב, ועל כן הגדרת ה'פנטסטי' שלו היא צרה מדי על מנת לחקור יצירות ישראליות בנות זמננו השייכות לז'אנר זה.¹⁵

ג'יימס גאן

ג'יימס גאן¹⁶ הוא סופר מדע בדיוני, איש מחקר ועורך של אנתולוגיות מדע בדיוני¹⁷. הוא נולד במיזורי בשנת 1923, ולאחר שירות צבאי בציי האמריקאי בזמן מלחמת העולם השנייה, למד לימודי עיתונאות וספרות באוניברסיטת קנזס. בין השנים 1971-1972 שימש ג'יימס גאן כראש אגודת סופרי המדע הבדיוני והפנטזיה של ארצות הברית, ובשנים 1980-1982 כראש אגודת חוקרי המדע הבדיוני. במידה מרובה ניתן לומר כי הוא חלוץ המחקר הספרותי התחום המדע הבדיוני, והוא בוודאי מייסד המחלקה האקדמית הראשונה שחקרה את התחום, ומייסד הז'ורנל האקדמי הראשון שחקר את התחום.

¹⁰ראה למשל:

¹⁰Dorothy Scarborough, 'Supernatural Science,' in *The Supernatural in Modern English Fiction*. New York: Putnam, 1917, pp. 251-280.

¹¹בנושא זה ראה עוד:

¹¹Nichols, 'Critical and Historical Works About SF'; and 'Chronological Bibliography of Science Fiction History, Theory, and Criticism' at <http://www.depauw.edu/sfs/biblio.htm>

¹²הז'ורנל *Science Fiction Studies*, אחד הז'ורנלים הבולטים בתחום, החל להופיע בשנת 1973.

¹³האוניברסיטה הראשונה שהעניקה תואר כזה היא האוניברסיטה של ליברפול.

¹⁴טודורוב (1975), עמוד 42.

¹⁵נימוקים לטענה זו ניתן למצוא למשל אצל מנדלסון (2008) עמ' xxiii.

¹⁶המידע הביוגרפי על ג'יימס גאן נלקח מתוך הביוגרפיה הרשמית שלו באתר האוניברסיטה של קנזס:

¹⁶<http://www2.ku.edu/~sfcenter/bio.htm>

¹⁷עבודה זו עוסקת במדע הבדיוני והפנטזיה כז'אנר אחד, ואולם לא כל החוקרים בתחום רואים את הדברים בצורה דומה. ג'יימס גאן הוא חוקר של מדע בדיוני בלבד. הסיבות שבשלן בחרתי לדון בז'אנר המדע הבדיוני והפנטזיה כז'אנר אחד תוסברנה בפרק 'שיקולים מתודולוגיים בדיון על מדע בדיוני בישראל'.

עבודת המחקר החשובה שלו היא כינוס שש האנתולוגיות - 'הדרך אל המדע הבדיוני'. הכרך הראשון נקרא 'מגילגמש עד וולס'. הכרך השני הוא 'מולס ועד היינלין', הכרך השלישי הוא 'מהיינלין ועד היום', והכרך הרביעי: 'מהיום ועד עולם'. הכרך החמישי עוסק במדע בדיוני באנגליה, והכרך הששי במדע בדיוני משאר העולם. כפי שניתן לראות משמות הכרכים בלבד, גיימס גאן מזהה ציר היסטורי של התפתחות העובר בעיקר דרך המדע הבדיוני האמריקאי. חקר המדע הבדיוני באנגליה, הממשיך את העבודה החלוצית של גאן, רואה את הדברים בצורה דומה, וכך גם תיסקר ההיסטוריה של המדע הבדיוני בעבודה זו.

קולין מנלב

קולין מנלב הוא חוקר בריטי עצמאי בעל עניין מיוחד בפנטזיה¹⁸. עבודתו המונומנטלית 'פנטזיה מודרנית: חמישה מחקרים' (1975) סוקרת את הכתיבה של צ'ארלס קינגסלי, ג'ורג' מקדונלד, קלייב סטייפלס לואיס, ג'ון רונלד רעואל טולקין ומרווין פיק. מנלב כתב עוד ספרים בנושא הפנטזיה כמו למשל 'ספרות הפנטזיה של אנגליה' (1999), ו'מאליסה ועד הארי פוטר - סקירה של פנטזיה לילדים' (2003).

בספרו 'מדע בדיוני - עשר חקירות' (1986) הוא מדגיש את הצורך להביט בעולם המדע הבדיוני המתואר ביצירה כשלעצמו, ולא ככלי מיידי לפירוש ספרותי תוך חיבור פשוט מדי אל 'הכאן והעכשיו'.

קל להתרשם, אפילו מתוך קריאת הכותרות של ספריו בלבד, כי מנלב סבור שהפנטזיה המודרנית אמנם נשענת על שורשים עתיקים, אך היא תופעה ספרותית חדשה ומגוונת. ברוח זו של מחקריו, כמו גם בקשר המשתמע בין יצירות מדע בדיוני ופנטזיה אשתמש גם בעבודה זו. בנוסף לכך אני סבור שמנלב קולע אל המטרה בהתעכבות שלו אחר העולם המתואר ביצירות המדע הבדיוני ופנטזיה. גם לדעתי זהו עיקר העניין הספרותי שניתן למצוא ביצירות אלה, וכך אנסה לפרש את מבחר הסיפורים שייסקרו בסוף העבודה.

פארה מנדלסון

פארה מנדלסון היא חוקרת מדע בדיוני ממוצא בריטי¹⁹. בשנת 2005 זכתה מנדלסון בפרס הוגו האמריקאי על ספרה 'המלווה של קיימברידג' למדע בדיוני ופנטזיה' אותו ערכה ביחד עם אדוורד גיימס. מנדלסון היא חברת סגל העוסקת במדע בדיוני ובהיסטוריה של דתות באמריקה. בשנת 2008 יצא לאור ספרה 'רטוריקות של פנטזיה'. הסקירה ההיסטורית שלה, כמו גם כמה מן הדעות על היחס בין מדע בדיוני לפנטזיה מתבססות על העבודה שלה, ובמיוחד על 'המלווה של קיימברידג' למדע בדיוני ופנטזיה'.

אדם רוברטס

אדם רוברטס הוא סופר וחוקר מדע בדיוני²⁰. רוברטס היה מועמד שלוש פעמים לפרס על שם ארתור סי קלארק, בשנים 2001, 2007, ו-2010. בשנת 2000 פרסם רוברטס את הספר 'מדע בדיוני - השיח הביקורתי החדש', ובשנת 2006 את הספר 'ההיסטוריה של המדע הבדיוני'.

רוברטס לרוב לא רואה את המדע הבדיוני והפנטזיה כמשתייכים לז'אנר אחד של ספרות ספקולטיבית, אך הניתוח שלו של סופרי מדע בדיוני מסוימים הוא מאיר עיניים. נעזרתי בתובנות שלו לגבי ההיסטוריה של המדע הבדיוני בעבודה זו.

¹⁸ המידע הביוגרפי על קולין מנלב נלקח מתוך הביוגרפיה שלו באתר של אוניברסיטת סאסקס:

¹⁸ <http://sussexfolktalecentre.org/people/#ColinManlove>

¹⁹ המידע הביוגרפי על פארה מנדלסון נלקח מתוך ערך הויקיפדיה אודותיה:

¹⁹ http://en.wikipedia.org/wiki/Farah_Mendlesohn

²⁰ המידע הביוגרפי על אדם רוברטס נלקח מתוך ערך הויקיפדיה אודותיו:

²⁰ [http://en.wikipedia.org/wiki/Adam_Roberts_\(British_writer\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Adam_Roberts_(British_writer))

שימוש במקורות אינטרנטיים בכלל ובויקיפדיה בפרט

בעבודות אקדמיות בתחומי מדעי הרוח לא מקובל לצטט ממקורות אינטרנטיים. למרות זאת, ברצוני לטעון שבעבודה הסוקרת יצירות של ספרות ספקולטיבית יש מקום להתחשב גם במקורות מסוג זה, שכן:

(1) יצירות מקור רבות בתחום המדע הבדיוני והפנטזיה, הן בישראל והן בחו"ל, התפרסמו לראשונה באינטרנט, וחלקן לא התפרסמו במקומות אחרים.

(2) פעילות החובבים מתועדת לרוב באינטרנט, ולא באף מקום אחר.

(3) תיעוד מדויק של היצירות, הסופרים והחוקרים של התחום מופיע לעתים קרובות באינטרנט, ולא באף מקום אחר (כפי שניתן היה לדאוג לגבי חלק מן החוקרים שצוינו כאן עד כה).

(4) בפרט הויקיפדיה היא מקור מידע חסר תחליף ברוחב היריעה שלו בנושאים שונים הקשורים לענייני מדע בדיוני ופנטזיה. כך למשל, הויקיפדיה סוקרת את כל העונות של כל הסדרות של סדרת הטלוויזיה סטאר טרק²¹. חובבי הסדרה, המכונים בין חובבי המדע הבדיוני בכינוי החיבה 'טרקיז', הכינו גם הם רשימה דומה²², ואולם עיון מהיר באתר הרשמי יגלה שמדובר באתר מסחרי, שאינו משווה את סטאר טרק (מסע בין כוכבים) לסדרות אחרות כמו למשל 'בבילון 5'. עד כמה שניתן להגיע לכך ביצירות עכשוויות, הויקיפדיה באנגלית מספקת מידע שקוף, מייד, מקיף ואובייקטיבי. לעניות דעתי לא ניתן להתעלם ממקור מידע כה מלא וממצה בבואנו לחקור את הספרות הספקולטיבית על ענפיה השונים.

²¹ ניתן למצוא את פירוט העונות בקישור הבא:

²¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Star_Trek

²² האתר של חובבי סטאר טרק:

²² <http://www.startrek.com/>

מבוא היסטורי - תולדות המדע הבדיוני והפנטזיה

תחילתו של ז'אנר המדע הבדיוני

הספרות המחקרית בנושא המדע הבדיוני מחלקת את התפתחות הז'אנר לשלבים שונים. נראה כי כל החוקרים כמעט מסכימים כי חל שינוי מהותי באופיו של הז'אנר בשנת 1926²³, כאשר החל לצאת הז'ורנל Amazing Stories בעריכתו של הוגו גרנסבק. בסקירה ההיסטורית להלן אתייחס לשנה זו כאל שנת מפנה בתולדות הז'אנר, השנה בה הוא נוצר בצורה המוכרת לנו כיום.

באופן דומה הספרות המחקרית בנושא הפנטזיה מתייחסת תמיד אל היסודות העתיקים של ז'אנר זה, הנובעים מן המיתוסים השונים, ומן הספרות העממית. מאידך הספרות המחקרית נוטה לתאר 'שלבי התפתחות' רבים בין היצירות העממיות העתיקות לבין הפנטזיה המודרנית כפי שהיא מוכרת לנו היום.²⁴

חוקרים רבים נוטים לראות בשנת 1954, או לכל הפחות בשנות החמישים המוקדמות, נקודת מפנה משמעותית בתולדות הז'אנר²⁵, שכן היציאה לאור של הטרילוגיה 'שר הטבעות' של טולקין, והיציאה לאור של סדרת ספרי נרניה של לואיס שינתה את הפופולריות של הז'אנר ואת אופיו, ובמובן מסוים נתנה לו את הצורה המוכרת לנו כיום. בסקירה הבאה אתייחס אל הפנטזיה אך ורק מנקודת זמן זו.

ניתן אם כן לתאר את ההיסטוריה של שני הז'אנרים הללו (המתאחדים לטענתי כשני זרמים או תתי ז'אנר בתוך הז'אנר הרחב יותר של ספרות ספקולטיבית) לפי השלבים הבאים:

- 1) יסודות ומקורות השפעה של המדע הבדיוני
- 2) התפתחות מדעית המובילה לז'אנר המדע הבדיוני
- 3) ראשית הז'אנר
- 4) תור הזהב
- 5) הגל החדש של המדע הבדיוני
- 6) ראשית הפנטזיה
- 7) 'הפרמות' - הזרמים הרבים של הספרות הספקולטיבית
- 8) הספרות הספקולטיבית במדינות לא ספרותיות²⁶

²³ ראה למשל מנדלסון (2003) ורוברטס (2006).

²⁴ ראה למשל מנדלסון (2008).

²⁵ ראה למשל מנדלסון (2008) ומנלב (1978).

²⁶ מובן ש'מדינות לא ספרותיות' אינה תקופה, אך בנושא זה, כמו גם בחלוקה התקופתית בכללותה, אני נצמד לחלוקה של מנדלסון (2003). כפי שאראה בסקירה, היצירה במדינות לא ספרותיות לא מקבילה להתפתחות הכרונולוגית הספרותית של הז'אנר, כלומר יש דיסינכרוניזציה בין המדינות השונות לבין הספרות.

1) יסודות ומקורות השפעה של המדע הבדיוני

כאמור בהקדמה לעיל, ניתן לציין מקורות רבים למוטיבים של מדע בדיוני כבר בספרות של העת העתיקה, ובוודאי בספרות ימי הביניים, ואולם כאן אסקור את הספרות המכילה מוטיבים של מדע בדיוני רק החל מתקופת הרנסנס, ומוטיבים של פנטזיה וספרות ספקולטיבית מסוגים אחרים, רק החל מאמצע המאה העשרים.

אוטופיות ודיסטופיות

הספר 'אוטופיה' של סר תומס מור שיצא לאור בשנת 1516, ייסד ז'אנר שלם בספרות המערבית, המתאר חברות אוטופיות. ז'אנר זה השפיע בעצמו גם על הספרות העברית, ועל התנועה הציונית, שכן ספרים כמו 'אהבת ציון' ומאוחר יותר 'מדינת היהודים' היוו אבני דרך לא רק בתולדות הספרות העברית החדשה, אלא גם בתולדות התנועה הציונית. הספר 'רסלאס' של סמואל ג'ונסון (1759) הוא אחד מן הספרים הראשונים בז'אנר הדיסטופיה, ז'אנר שזכה לפרסום רב יותר בתחילת המאה העשרים עם יצירות כמו '1984' מאת ג'ורג' אורוול, ו'עולם חדש אמיץ' מאת אלדוס הקסלי. ישנו קשר אמיץ בין ז'אנר האוטופיה והדיסטופיה לז'אנר המדע הבדיוני אולם לא מדובר באותו הז'אנר, למרות שיצירות כמו '1984' יכולות להיחשב גם כיצירות מדע בדיוני על פי הגדרות מסוימות.

פרוטו מדע בדיוני

עידן התבונה האירופי הוביל ליצירות ספרותיות שונות שעסקו בנושאים מדעיים. כך למשל הסומניום של קפלר²⁷ (1634) עסק במסע אל הירח, נושא המופיע בעוד מספר יצירות של סופרים אנגליים וצרפתיים בהמשך המאה השבע עשרה. מסורת זו של סיפורי מסעות נמשכה גם אל תוך המאה השמונה עשרה, וכללה למשל את הספר 'מסעות גוליבר' לג'ונתן סוויפט.

במאה התשע עשרה ניתן למצוא מספר רומנים ספרותיים העוסקים בתמות אחרות המקושרות בדרך כלל למדע בדיוני. כך 'פרנקשטיין' מאת מארי שלי עוסק בבריאת אדם מלאכותי, 'עשרים אלף מיל מתחת למים' של ז'ול ורן (1869) עוסק בצוללת, אמצעי טכנולוגי שלא היה קיים בתקופתו, ו'מכונת הזמן' מאת ה. ג'. וולס (1895), מתאר מכונת זמן הנוסעת גם לעבר וגם לעתיד. ספרו של וולס 'מלחמת העולמות' העוסק בפלישה של חיזורים לכדור הארץ, היווה גם בסיס ליצירות רדיו, קולנוע ומוזיקה בתחום המדע הבדיוני במהלך המאה העשרים. בסדרת ספרי עוץ של פרנק באום (1900-1920) ישנן מספר תמות של מדע בדיוני, אולי הבולטת ביותר מבין כולן היא אנשי הפח, והיצורים המכניים החושבים האחרים המוצגים בהן.

²⁷ מובן שהעניין של גולדמן, אחת הדמויות בספר 'זכרון דברים' של יעקב שבתאי, בתרגום הסומניום של קפלר, לא הופך את הספר לספר מדע בדיוני, אבל הוא מראה שתמות ומוטיבים של מדע בדיוני מופיעים לעתים אפילו בספרות העברית הקנונית.

2) התפתחות מדעית המובילה לז'אנר המדע הבדיוני

סקירה כללית על המדע המודרני

ניתן למצוא ניצנים של חשיבה מדעית, ושל המתודה המדעית המודרנית כבר בימי יוון העתיקה, ולדעת רוב החוקרים עוד קודם לכן²⁸. עם זאת במאה ה-17 וה-18 ישנה מהפכה מדעית המשנה את אופיו של המדע מן הקצה אל הקצה, כמו גם את התועלת של האזרח הממוצע מן המחקר המדעי.²⁹

במהלך המאה התשע עשרה עובר המדע שינוי מהותי, בכך שאנשי מדע הופכים ל'מקצוענים' בעוד שקודם לכן היו אלה לרוב ג'נטלמנים אנשי מעמד האצולה³⁰. במהלך המאה התשעה עשרה וראשית המאה העשרים (עד מלחמת העולם הראשונה), אנו רואים שינוי בטכנולוגיה, ולא רק במדע, המוביל למהפכה תעשייתית. כך למשל הייצור התעשייתי בארצות הברית גדל פי 460 בין השנים 1790 ו-1914!³¹

תרבות מדעית/תעשייתית זו, שכפי שנראה מאוחר יותר מתבססת על עולם אידיאולוגי מסוים, קנתה לה שביתה בלב חלק מן האוכלוסייה המודרנית - אלה הם האנשים שעתידיים להפוך לקוראי מדע בדיוני.

ניתוח קצר של שתי דוגמאות יבהיר את אופי התרבות שנוצרה:³²

1) בשנת 1905 פרסם אלברט איינשטיין לראשונה את המאמר שהניח את הבסיס למה שמכונה היום תורת היחסות הפרטית. בשנת 1915 פרסם איינשטיין את המאמר שהניח את הבסיס למה שמכונה היום תורת היחסות הכללית. גם אם כיום, בזכות הערוצים השונים של הנחלת הידע המדעי לציבור, מכירים המתעניינים את העקרונות הכלליים של שתי תורות מדעיות אלה, הרי שגם היום, רק מתי מספר מכירים את כל הפרטים.

בזמן פרסום התורות עצמן, הטענה הייתה כי רק שלושה אנשים מבינים את התורה היטב³³. ואילו איינשטיין עצמו זכה למעמד אליו לא זכה אף מדען אחר בחייו³⁴. מעמד של 'חכם דת' חילוני המפרש לנו את סודות הבריאה, הגלויים לפניו בזכות המחקר המדעי שלו.

המעמד של איינשטיין ושל תורת היחסות (בעיקר הכללית), העלה מאוד את מעמד המדע בעיני הציבור הכללי.

2) בסוף המאה התשע עשרה הצליח מרקוני³⁵ לשדר גלי רדיו למרחקים הולכים וגדלים. עד שנות העשרים התפתח התחום במידה כזאת שחובבי אלקטרוניקה רבים הצליחו לבנות מקלטי ומשדרי רדיו בביתם ולהשתמש בהם. קניית החלקים

²⁸ סינגר (1959) עמודים 56-6.

²⁹ ראה למשל סינגר (1959) עמודים 414-218.

³⁰ בעניין זה ראה למשל נייט (2009) עמודים 33-12.

³¹ נתוני ייצור תעשייתי של ארצות הברית ניתן למצוא באתר הבא:

³¹ <http://www.nber.org/data/industrial-production-index/ip-total.html>

³² מובן שניתן היה גם לבחור דוגמאות אחרות, כמו למשל התפתחות טכנולוגיית התעופה, או נורת החשמל, ואולם לדעתי שתי התפתחויות אלה משקפות את 'רוח התקופה' בצורה טובה.

³³ בעניין זה ראה למשל סינגר (2007) עמודים 180-97.

³⁴ ראה בודאניס (2002) עמ' 102-69.

³⁵ כמו בכל התפתחות טכנולוגית משמעותית אחרת, מרקוני לא פעל לבדו. לפרטים נוספים על ההיסטוריה של הרדיו:

http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_radio

למכשירי הרדיו, והכללים הנכונים להרכבה שלהם היוו בסיס לעיתונים שמהם צמחו אחרי כן עיתוני המדע הבדיוני הראשונים³⁶. אגב, מעניין לציין שבסוף המאה התשע עשרה, הטכנולוגיה למשדרי ומקלטי רדיו הייתה קיימת, אולם הבסיס המדעי לפעולתם היה לא ברור.

וכך, באמצעות שתי התפתחויות אלה (ועוד רבות אחרות שלא אוכל לסקור כאן מפאת קוצר היריעה), התאפשר לאזרחים מסוימים, בעיקר בארצות הברית שאחרי מלחמת העולם הראשונה, להנכיח את המדע בחייהם באמצעות מעשה (בניית מכשירי רדיו) ובאמצעות מחשבה (הידע שאיינשטיין מביין את 'כוונתו של האל' תוך שימוש בתיאוריות מדעיות).

לדעתי, שתי התפתחויות אלה תרמו תרומה חשובה לעיצוב קהל הקוראים המאורגן שיצר את המדע הבדיוני.

הערה: מנקודה זו ואילך ציונים כמו 'שנות החמישים' מתייחסים למאה העשרים בלבד, אלא אם כן צוין אחרת.

3) ראשית הז'אנר

מקובל לייחס את רגע הולדתו של המדע הבדיוני, לרגע הולדתו של המגזין Amazing Stories, באפריל 1926, בעריכתו של הוגו גרנסבק.³⁷

הסיבות הבולטות לייחוס זה הן העובדה שכתב העת Amazing Stories בכלל, והגיליון הראשון שלו בפרט, כללו לראשונה בתולדות הז'אנר אך ורק סיפורי מדע בדיוני.

כתב העת Amazing Stories עסק בהגדרת הז'אנר, תוך כדי פרסום יצירות קודמות שלדעתו של גרנסבק ראוי היה לראותן כנכללות בז'אנר החדש, וכן יצר סביבו קהילה של קוראי מדע בדיוני שבמובן מסוים נמשכת, בצורות שונות, מאז היווסדה ועד היום.

קל יחסית, תוך שימוש מושכל ברשת האינטרנט, להשיג עותק דיגיטלי של הגיליון הראשון של כתב העת Amazing Stories. באורח לא מפתיע, אחוז ניכר מן הפרסומות במגזין מופנות לחובבי רדיו, כלומר מאפשרות לקוראים להשתתף בעשייה מדעית טכנולוגית בכוחות עצמם. ההשפעה של איינשטיין לא נראית בסיפורי התקופה בצורה ישירה, אך רבים מהם עוסקים לעתים קרובות בארבעה או חמישה מימדים, ובתופעות אחרות הקשורות לתורת היחסות הפרטית והכללית של איינשטיין.

העיון בחוברת הוא מעניין שכן גיליון מספר אחת, ורוב הגיליונות הבאים אחריו, מלאים בסיפורים, אבל בגיליונות הראשונים אלה אינם סיפורי חובבים מקוריים. הסופרים המצוטטים ביותר בגיליונות המוקדמים הם: ז'ול ורן הצרפתי, ה.ג'. וולס האנגלי, מארי שלי האנגליה, וגם, אבל פחות משלושת הקודמים, אדגר אלן פו האמריקאי.

עם התקדמות הגיליונות אחוז הכתיבה האמריקאית, ומספר סיפורי החובבים עולה בהתמדה. אבל לעתים קרובות הסיפורים הללו הם סיפורי אימה, או סיפורי מערבונים שיש להם רק עטיפה או תפאורה של מדע בדיוני. הז'אנר יקבל את צורתו המלאה והקפדנית בתקופת 'תור הזהב', תוך שימוש ב'מערכת הכללים' של ג'ון קמפבל.

באופן טבעי, כיוון שמרבית סיפורי המדע הבדיוני בתקופה זו פורסמו בכתבי עת, רובם היו סיפורים קצרים, ומיעוטם נובלות. עם זאת, ניתן לראות גידול מתמיד באורך סיפורי המקור בתקופה זו.

³⁶ עיון בכרכים הראשונים של Amazing Stories מעלה כי חלק ניכר מן הפרסומות בכתב עת זה הם לערכות רדיו להרכבה עצמית, כך שמכשיר הרדיו היווה חלק מן הבסיס הכלכלי להיווצרות הז'אנר.

³⁷ ראה למשל אטנבי בתוך מנדלסון אדוורדס (2003) עמ' 32-36.

4 תור הזהב

כשם שראשית המדע הבדיוני מזוהה עם עורך אחד - הוגו גרנסבק, כך תור הזהב של המדע הבדיוני מזוהה עם עורך אחר - ג'ון קמפבל, ועם שלושת הסופרים שהוא 'יצר': אייזק אסימוב, ארתור סי קלארק, ורוברט היינלין.

העיקרון החשוב בתקופה זו של ביסוס הז'אנר היה הדיוק המדעי. כך שאלות כמו כמות הדלק המדויקת הנחוצה לתמרון מסוים, או הנוסחה הכימית של הסגסוגת ממנה בנויה החללית, הפכו לתמות ספרותיות חשובות במדע הבדיוני של תקופה זו, שהשתרעה מסוף שנות השלושים ועד לסוף שנות החמישים. בדיון המתודולוגי ארצה לטעון כי ההקפדה הזאת היא הסימן המאפיין ביותר של הז'אנר מאז ועד היום.

באורח לא מפתיע (בגלל הרקע של מלחמת העולם השנייה, ואחריה המלחמה הבין גושית) התמתיקה של התקופה הייתה מלחמתית ועסקה בקרבות חלל, פלישות אל כוכבי לכת, וחיזורים הנטמעים בתוך החברה האנושית. החלוקה הברורה בין טוב לרע, והעלילה היחסית קבועה גם הם ממאפייני התקופה. מאפיינים אלה הם בדרך כלל מה שנתפס כ'מדע בדיוני' בציבור הרחב, אך כפי שנראה מייד קשה לטעון שכל המדע הבדיוני נענה לתבניות אלה, ובוודאי שהספרות הספקולטיבית אינה נענית לתבניות כה צרות.

תקופת תור הזהב היא גם התקופה בה החלו להופיע רומנים של מדע בדיוני בצורה סדירה יותר. כיוון שמדובר באפיינים ספרים, לא ניתן לסקור כאן את כולם, או אפילו את מיעוטם, אבל התעכבות קצרה על מוטיבים ביצירותיהם של 'שלושת הגדולים': היינלין, אסימוב וקלארק, תאפשר לנו לאפיין את המדע הבדיוני של התקופה.

אסימוב הוא יוצר מסקרן. במשך כל חייו היה אסימוב גם מדען (ביוכימאי) וגם כותב, וניתן למצוא על שמו יותר מחמש מאות ספרים. רוב הספרים הללו כלל אינם ספרי מדע בדיוני, אלא ספרי מדע פופולרי העוסקים במגוון רחב של נושאים ממכניקה ועד ההיסטוריה של מצרים העתיקה. אסימוב כתב ספרות מדע בדיוני ומדע בדיוני לנוער מסוף שנות השלושים ועד סוף שנות החמישים, ומאמצע שנות השמונים ועד שנת 1992, בה נפטר.

אסימוב הרבה לעסוק בנושא הרובוטיקה, ואף המציא את המילה רובוטיקה (כמו גם את מלים פוזיטרוני ופסיכוהיסטוריה)³⁸. עיסוק אחר של אסימוב הוא בעתיד הרחוק יחסית, בו בני האדם התיישבו בכל גלקסיית שביל החלב. בעידן זה ניתן לצפות את ההתנהגות האנושית מראש, כיוון שמספר בני האדם הוא גדול יחסית, ולכן ההתנהגות היא יציבה. לקראת סוף ימיו הצליח אסימוב לחבר, את כל ספריו לרצף זמן עתידי אחד, הנמשך כ-50,000 שנים אל העתיד.

אחד מן הספרים שאסקור בדיון המתודולוגי על מאפייני המדע הבדיוני והפנטזיה הוא הספר 'רובוטים ואימפריה' שנכתב על ידי אסימוב בשנת 1985.

בדומה לאסימוב, גם ארתור סי קלארק היה מדען פעיל ועיתונן. הוא שימש כראש האגודה הבין-כוכבית הבריטית, והציע מספר הצעות מעשיות בתחום הלוויינים וחקר החלל. הנושא העיקרי שהעסיק את קלארק הוא מפגש בין אנשי כדור הארץ לבין תרבויות מן החלל החיצון. כך התסריט לסרט 'אודיסיאה 2001', נכתב על ידיו, ומאוחר יותר גם הפך לספר פרי עטו. קלארק כתב מאוחר יותר עוד ארבעה ספרים בסדרה זו. מעניין לציין שהספר הראשון הושלם לאחר הסרט (1968), ואילו הספר השני (1982), הושלם לפני הסרט השני (1984). הספר האחרון בסדרה 'אודיסיאה 3001' יצא לאור ב-1997, ולמרות כוונות להפיק את הסרט ב-2001, לפי שעה הפרוייקט נגנז.

דוגמת סרטי וספרי 'אודיסיאה בחלל' יכולה ללמד אותנו על הקושי של חלוקת המדע הבדיוני לתקופות, שכן למרות שקלארק הוא יוצר של תור הזהב, הוא המשיך ליצור עד יום מותו בשנת 2008, וסרטים המבוססים על ספריו, כמו גם על ספריהם של סופרי מדע בדיוני אחרים מתור הזהב, הופיעו בעבר הקרוב, וסביר להניח שימשיכו להופיע בעתיד.

³⁸ על פי מילון אוקספורד. אסימוב מציין זאת בספרו Counting the Eons, ספר מאמרים.

כשרוברט היינלין השתחרר משירותו בחיל הנחתים האמריקאי בשנת 1934, בשל מחלת ריאות, הוא לא חשב שיהיה סופר. ואולם בשנת 1939, כשהחל לפרסם את סיפוריו, הוא הופתע לגלות שהכנסתו מכתיבה עלתה על ההכנסה הצפויה לו כטכנאי רדיו. בניגוד לקלארק ולאסימוב, היה היינלין סופר עלילתי כל חייו משנת 1939, ועד מותו בשנת 1988.

היינלין כתב מעל ארבעים רומנים, ועוד עשרות סיפורים קצרים. המהדורה של כל כתביו כוללת 46 כרכים, ועל כן קשה לתמצת את המוטיביקה שלו בקצרה. עם זאת, היינלין הרבה לעסוק במבני משפחה אלטרנטיביות ובמיניות, כמו גם במבנים כמו צבאיים של ארגון החברה. התפאורה של היינלין היא תמיד עתידנית וטכנולוגית, והוא הרבה לעסוק בשיקולים 'טכנולוגיים' כמו עיצוב של מעגלים מודפסים, חיפוש מידע באמצעות מחשבים, תנועה של קליעים בין פלנטריים, והתפשטות של מגיפות.

במהלך תקופת תור הזהב ניתן לראות עוד מקומות בהם התחילה להופיע ספרות מדע בדיוני (מלבד ארצות הברית) - בעיקר אנגליה ומזרח אירופה. אנגליה, כפי שנראה מייד הפכה כבר בתקופה זו לחלק חשוב מן המדע הבדיוני (ארתור סי קלארק, אחד מן הסופרים הבולטים של התקופה, הוא אנגלי). לעומת זאת המדע הבדיוני במזרח אירופה בתקופה זו לא הפך לחלק מן המדע הבדיוני העולמי, וזאת בשל שתי סיבות עיקריות: המלחמה הקרה מנעה קשר בין המדע הבדיוני המזרח אירופי לבין זה של ארצות הברית ואנגליה, והצנזורה הסטליניסטית שהפריעה לכל התפתחות הספרות הרוסית והמזרח אירופית בתקופה זו, הפריעה גם להתפתחות המדע הבדיוני, שנחשב במידת מה לז'אנר 'בורגני'.

אגב, מעניין לציין כי בברית המועצות ובמזרח אירופה המדע הבדיוני התפתח ביחד עם ספרות ה'מיינסטרים' (כינוי של חובבי מדע בדיוני לספרות שאינה כזאת), ועד היום האבחנה בין יצירות שהן מד"ביות לבין כאלה שאינן בספרות אלה היא סבוכה כשהדברים נוגעים למזרח אירופה.

5) היווצרות ז'אנר הפנטזיה

ג'ון רונלד רעואל טולקין היה חוקר ספרות באוקספורד, שפרסם בשנת 1937 ספר קטן ולא מוכר בשם 'ההוביט'. בשנת 1954 הוא פרסם את 'שר הטבעות' וניתן לאמר שהוא יצר באחת ז'אנר חדש - הפנטזיה.

ספרי 'נרניה' של קלייב סטייפלס לואיס, שהיה אף הוא פרופסור באוקספורד, וידיד אישי של טולקין, עזרו לבסס ז'אנר חדש זה, ולקבוע את 'חוקיו'.

ראוי לציין כאן מדוע אני רואה בפנטזיה ז'אנר נפרד מאשר למשל ז'אנר המעשייה של הספרות העממית. ספרות הפנטזיה המודרנית היא ברובה בצורת רומנים (או סדרות של רומנים) ארוכים למדי, והם חלק מן הספרות הכתובה, כלומר אין להם את המאפיין של 'קיום מרובה' הנוכח בספרות שהיא במקורה בעל-פה.

הפנטזיה³⁹ מנסה להיות ריאליסטית או מימטית ככל האפשר, וזאת למרות הכוונה המשותפת הן לקוראים והן לסופר שלא להתייחס אל האירועים המסופרים בסיפורי הפנטזיה כאל אירועים שקרו באמת. גם אם נקבל את ההנחה שז'אנר המעשייה הוא בעל כוונות זהות הן מצד המספר והן מצד השומעים⁴⁰, הרי שאופן העיצוב המימטי של הפנטזיה, ודרך הכתיבה והפרסום שלה, שונות בתכלית מן הדרכים של ז'אנר המעשייה בפרט, ושל הספרות העממית בכלל.⁴¹

במשך זמן מה התקיימה הפנטזיה כז'אנר נפרד, שאינו תלוי במדע הבדיוני, אך לאחר כמה עשורים התברר כי קהילת הקוראים המשותפת אפשרה לשני הז'אנרים להתפתח ביחד, 'ללדת' יצירי כלאיים, ואף תת-ז'אנרים חדשים.

³⁹ למשל על פי מנלאב (1978).

⁴⁰ וראה למשל מנדלסון (2008).

⁴¹ על מאפייני המעשייה עממית ראה תומפסון (1977) עמודים 1-20.

6 הגל החדש של המדע הבדיוני

רבים מסופרי המדע הבדיוני הצעירים בשנות הששים, הן באנגליה, והן בארצות הברית, רצו לחדש את פניו של הז'אנר. הקובץ המסמל יותר מכל מגמה זו הוא הקובץ 'Dangerous Visions' בערכת הרלן אליסון משנת 1967. הקובץ הראה כיוון של מדע בדיוני 'רך יותר', 'חברתי יותר' ו'ספרותי יותר'. כמה מסופרי המדע הבדיוני של אותה תקופה כמו פיליפ ק' דיק, והרלן אליסון עצמו, ניסו את ידם גם בכתיבת ז'אנרים אחרים, במידות שונות של הצלחה.

למרות שחלק מן הסופרים הללו נפטרו, או הפסיקו לכתוב מדע בדיוני, ולמרות שניתן לטעון ששנות השמונים החזירו את ה'מדע הבדיוני המרכזי' לטון הקרוב יותר לטון של 'תור הזהב', תהיה זו טעות להתייחס אל הגל החדש כאל תופעה חולפת, שכן הוא השאיר את חותמו על הז'אנר עד היום.

כותבי הגל החדש הקפידו יותר מסופרי 'תור הזהב' על 'ערכים ספרותיים' כמו תיאור אמין של דמויות, דיאלוג רווי סבטקסט, תיאור מפורט, אך לא מפורט מדי של העולם, ועוד. גם האווירה האפלולית יותר של סופרים אלה התאימה ל'עולם הערכים' של הספרות היפה, ואכן סופרים כמו פיליפ ק' דיק בדרך כלל נחשבים הרבה יותר בקרב חוקרי הספרות היפה מאשר סופרים כמו אסימוב, שנחשב גם בעיני חלק מקוראי המדע הבדיוני המושבעים כ'סופר גרוע'.

סופרי ה'גל החדש' הרחיבו מאוד את המנעד של המדע הבדיוני, הן מבחינת אווירה, הן מבחינת אופן תיאור, הן מבחינת עלילה, והן מבחינת התקבלות בתוך עולם הספרות היפה.

סופרי הגל החדש עסקו בשאלות מדעיות או כמו מדעיות הנוגעים בתחומי ידע כמו היסטוריה, סוציולוגיה, פוליטיקה, ואנתרופולוגיה, וזאת בניגוד לסופרי 'תור הזהב' שעסקו ב'מדעים קשים' כמו פיזיקה, כימיה, ואירונאוטיקה.

נראה כי קריאה של סופרי הגל החדש ביחד עם סופרי 'תור הזהב' תוביל אותנו למסקנה שניתן לכתוב ספר מדע בדיוני שיהיה ספר טוב על פי הקריטריונים של מדע בדיוני בלבד, אך יהיה ספר לא טוב לפי הקריטריונים של ספרות יפה, וניתן לעשות גם ההיפך - לכתוב ספר מדע בדיוני ללא 'עולם הערכים האסתטי' של המדע הבדיוני, אך תוך שימת לב ל'עולם הערכים האסתטי' של הספרות היפה.

7 'היפרמות' - הזרמים הרבים של הספרות הספקולטיבית

הערה על ספרות ספקולטיבית

החל מאמצע שנות השבעים, וביתר שאת משנות השמונים, המדע הבדיוני והפנטזיה החלו ל'היפרם' למגוון רחב של ז'אנרים. כיום מקובל לדבר על לפחות עשרה ז'אנרים שונים בתחום זה. כך בז'אנר הפנטזיה נוכל למצוא פנטזיה אפית, פנטזיה לילדים, פנטזיה אורבנית, וסיפורי ערפדים, ובז'אנר המדע הבדיוני נוכל למצוא תת-ז'אנרים כמו: סייבר פאנק, סטים פאנק, אופרת חלל ומדע בדיוני 'קשה'. כל אחד מן הז'אנרים הללו מתאפיין באסתטיקה מעט שונה, ובקהל קוראים טיפוסי מעט שונה, אך כולם ביחד נקראים ספרות ספקולטיבית.

למרות שיש קהל מעט שונה לכל אחד מן מתתי הז'אנרים, ישנם כנסים של ספרות ספקולטיבית (או של מדע בדיוני ופנטזיה, כמו כנס 'אייקון' הישראלי), המאחדים קוראים מכל רחבי הספרות הספקולטיבית.

בשל כך מקובל לקרוא לכל הז'אנרים הללו ביחד 'ספרות ספקולטיבית' על מנת להבחין אותם מ'ספרות המיינסטרים'. אנשי ספרות יפה לרוב לא אוהבים את תיאור הגג הזה, שכן ניתן לפרש מן השם כאילו 'ספרות המיינסטרים' היא לא ספקולטיבית

למרות הסתייגות זו, אשתמש במושג זה מכאן ואילך, ולו רק מפני שאין כל מושג אחר שיחליף אותו, שכן המושגים 'מדע בדיוני' ו'פנטזיה' ממשכיכים לשמש פחות או יותר במשמעויות המקוריות שלהם גם כיום.⁴²

למרות ה'פרימה' של הז'אנרים הספקולטיביים החל משנות השמונים, ניתן למצוא לפחות שלושה מאפיינים המשותפים לכולם⁴³:

(1) התחשבות ב'אסתטיקה המדעית' כפי שהותוותה על ידי ג'ון קמפבל בימי 'תור הזהב'.

(2) התחשבות ברגישויות החברתיות, ההיסטוריות והספרותיות של ימי ה'גל החדש'.

(3) התחשבות ב'מה שהושג מבחינה מדעית עד ימינו'.

כלומר גם היום ניתן למצוא ספרי מדע בדיוני ופנטזיה שיוצרים בעולמות בדויים המקיימים את אותה חוקיות קפדנית של העולמות של סופרי 'תור הזהב'. לדוגמא, אחד מן הסימנים שחלה תחייה במדע הבדיוני האמריקאי בשנות השמונים ואילך הייתה הימצאותם של שלושה סופרי מדע בדיוני שכתבו בעולם 'המוסד' של אסימוב, אחת הבעיות בקריאה עכשווית של סופרים כמו אסימוב היא שמצד אחד הם מנסים לנבא את העתיד בצורה מדויקת, ומצד שני העתיד כפי שהם ראו אותו לא התרחש עד כה.

ספציפית, רוב סופרי 'תור הזהב' נטו להערכת יתר של היכולות המדעיות החלליות, ולהערכת חסר של היכולות המדעיות המחשוביות והתקשורתיות. כך למשל ניתן למצוא אצל אסימוב את המין האנושי בכל רחבי הגלקסיה, אבל רק מחשב מרכזי אחד בכל כוכב לכת, וללא טלפוניה סלולרית. היום ברור שעתיד כזה לא יתרחש, שכן גם אם היכולות החלליות שלנו ישתפרו לאין ערוך, לא סביר שיכולות התקשורת והמחשב שלנו ייסגו במידה כזאת.

המדע הבדיוני (וגם הפנטזיה!) מראשית שנות השמונים מפגין רגישות לנקודה לעיל, ומתאר בעולמות הבדויים שלו מחשבים חזקים, ואמצעי תקשורת מודרניים⁴⁴. קל לראות זאת גם ביצירות הומוריסטיות כמו המדריך לטרמפיסט בגלקסיה, וכמה מיצירותיו של טרי פראצ'ט.

מגוון הטונים של ההתייחסות למחשבים ולרובוטים, ומגוון לפני ההתייחסות ממחיש את מגמת ההיפרמות והתגוונות שחלה בז'אנר המדע הבדיוני. ההשתנות באופן הייצוג של רובוטים למשל מראה שעדיין מדובר בקהילה אחת פחות או יותר, שמשנה את השפה ואפני התיאור שלה על פי התפתחות המדע והטכנולוגיה במציאות.

סדרת ספרי וסרטי הארי פוטר היא תופעה המצריכה עיון נפרד, ואולם כאן נאמר רק שלמרות שקל יחסית לסווג את הסדרה כ'פנטזיה אפית', היא לא כל-כך דומה לשר הטבעות למשל, במובן העולם המעוצב, ומאידך מעניין ששתי יצירות הפנטזיה הבולטות בשנים השנה האחרונות הן אנגליות, למרות האמריקאיות הברורה של הספרות הספקולטיבית ככלל. אופן העיצוב השונה של הקסם בהארי פוטר לעומת שר הטבעות, כמו למשל העובדה שהקסם בסדרת הארי פוטר הוא במובן מסוים נגיש הרבה יותר לכל מי שמוכן ללמוד אותו, לעומת שר הטבעות שבו הקסם נגיש כמעט רק ל'בני אלים', מראה שגם השינויים בפנטזיה האפית חלים בעקבות שינויים בעולם הממשי, ומתרחשים בתוך קהילה קוהרנטית (במקרה הזה זהו שינוי לחברה יותר 'דמוקרטית').

⁴² עוד סיבה טובה להשתמש במושג זה היא שהחברת 'היה יהיה', המהווה אסופה מאוד מרשימה של סיפורים מקוריים בעברית מאז שנת 2009, נקראת בכותרת המשנה שלה 'אסופה שנתית של ספרות ספקולטיבית מקורית'.

⁴³ הכוונה היא למיטב היצירות שנוצרו מאז שנות השמונים ועד היום. יצירות ספקולטיביות 'לא טובות' עלולות לחסר חלק מהם, כפי שיצירות ספרותיות לא טובות עלולות לא להקפיד על משלבי דיבור, או על עיצוב דמויות. אך עם זאת מדובר ב'אסתטיקה נורמטיבית'.

⁴⁴ כך למשל ניתן למצוא מחשבים הפועלים בעזרת עכברים בסדרת 'עולם הדיסק' של טרי פראצ'ט, ומטבעות המאפשרים תקשורת כמו סלולרית בסדרת 'כישור הזמן' של רוברט ג'ורדן.

החל משנות השמונים ניתן למצוא מדע בדיוני גם במקומות אחרים מאוד מארצות הברית ואנגליה כמו שאר מערב אירופה, מזרח אירופה, רוסיה, הודו, ברזיל, סין וכמובן גם ישראל. בזכות השימוש הנרחב ברשת האינטרנט מראשית המאה העשרים ואחת ניתן להיום לדבר, בתחום הספרות הספקולטיבית, באמת ובתמים על 'ספרות גלובלית', ואולם, למרות זאת, נכון למועד כתיבת שורות אלה, עיקר ההוצאה לאור, בכל המדינות, היא עדיין בארצות הברית.

למרות הגידול הניכר במספר קוראי הז'אנר בכל העולם, נראה שמציאות 'עולם ערכים' משותף היא העומדת בבסיס היכולת של הז'אנר לספק ספרים המעניינים את הקוראים שלו באופן פחות או יותר סדיר.

8 הספרות הספקולטיבית במדינות לא ספרותיות

מעבר למדינות הספרותיות של ספרים, ז'ורנלים, ספרים אלקטרוניים וז'ורנלים אלקטרוניים⁴⁵, מתקיים המדע הבדיוני בעוד מספר לא מבוטל של מדינות. הנה רשימה של המדינות האחרות העיקריות: קומיקס (כולל אלקטרוני), סרטים (כולל סרטי חובבים וסרטים דלי תקציב), סדרות וסרטי טלוויזיה ומשחקי מחשב.

כפי שראינו לעיל מניתוח הדוגמא של סדרת סרטי וספרי 'אודיסיאה בחלל', ישנה השפעה הדדית בין מדינות שונות הקשורות למדע הבדיוני, אך עם זאת ניתן לאמר כי המדיה הספרותית (כשהיא במיטבה) עדיין מכתיבה את הטון.

בשנות התשעים בארצות הברית רוב ספרי המדע הבדיוני שיצאו לאור היו מסדרת 'סטאר טרק'⁴⁶, לפי עובדה זו ניתן לטעון שהמדע הבדיוני הכתוב הושפע מן המדע הבדיוני הטלוויזיוני יותר מאשר ההיפך. גם אם נקבל את הטענה, הרי שבתחום הפנטזיה האפית המצב הוא הפוך לחלוטין. סדרת סרטי שר הטבעות, סדרת סרטי הארי פוטר, וסדרת הטלוויזיה 'משחקי הכס' (המתבססת על סדרת רומני פנטזיה של ג'ורג' ר.ר. מרטין - 'שיר של אש ושל קרח'), מראות כי לפנטזיה האפית הכתובה, גם אם היא ותיקה (הספר 'ההוביט' יצא לאור לראשונה ב-1937, הסרט הראשון עתיד לצאת למסכים בשנת 2012), יש יכולת להצליח היום.

באופן כללי ניתן לאמר שסדרות טלוויזיה כמו 'סטאר טרק' או 'בבילון 5' מייצגות הרבה יותר את עולם הערכים של 'תור הזהב' או של ה'גל החדש' מאשר את הספרות הספקולטיבית העכשווית. זה לא נדיר למצוא גם בסרטים בני ימינו כמו 'המטריקס' למשל, עולם ערכים של טוב מוחלט מול רע מוחלט המתאים הרבה יותר לראייה של 'תור הזהב' מאשר לראייה של הספרות הספקולטיבית בת ימינו.

כך באורח טיפוסי סרטי המדע הבדיוני והפנטזיה, סדרות הטלוויזיה ומשחקי המחשב בו'אנר נמצאים בדיסניכרוניזציה, ומייצגים עולם 'בין גושי' הרבה יותר מן הספרות הכתובה.

למרות כל האמור לעיל, המדינות הויזואליות מקפידות לעתים על 'רגישות ספרותית' המתאימה למדע הבדיוני של 'הגל החדש' ואילך, וכך לא ניתן לסווג את המדינות הויזואליות לתקופה מסוימת בספרות.

⁴⁵ באורח לא מפתיע, קוראי הספרות הספקולטיבית מרגישים בנוח יחסית עם ספרים אלקטרוניים, וז'ורנלים אלקטרוניים בהשוואה לקוראים אחרים.

⁴⁶ בין החלקים השונים של הסדרה, יצאו עד היום לאור יותר מאלף ספרים!

שיקולים מתודולוגיים בדיון על ספרות ספקולטיבית בישראל

מציאת 'הגדרת עבודה' לספרות ספקולטיבית

עד כה נמנעתי מהגדרה מסודרת של ספרות ספקולטיבית, שתשמש את בחינת התפתחות הז'אנר בארץ. ובאמת, כפי שניתן לראות מן המבוא ההיסטורי, הז'אנר כולל יצירות שנכתבו על ידי אנשים שונים, בעלי השקפות חברתיות כלכליות ספרותיות שונות, בנושאים שונים, במדיומים שונים, על פני תקופה ארוכה ובארצות שונות.

בהתאם לכך, קל יהיה לשער שהגדרת הז'אנר היא שנויה במחלוקת, ואכן זה המקרה. ניתן כמעט לאמר כי לכל קורא של ספרות ספקולטיבית (ובוודאי לכל סופר של ספרות ספקולטיבית) יש ההגדרה החביבה עליו לז'אנר.⁴⁷

ברצוני לסקור שלוש הגדרות מקובלות, להראות את הקשיים שבכל אחת מהן, ולבסוף להציע הגדרה מפורטת יותר, תוך סקירה של שני ספרים מן הז'אנר. ההגדרה שאציע לבסוף תאמץ מוטיבים מתוך שלוש ההגדרות להלן:

1) ההגדרה הפונקציונלית

למרות הקושי ההגדרתי של הז'אנר, קל למדי לאפיין אותו מבחינת סוציולוגיה ספרותית. ישנם אנשים רבים הקוראים אך ורק ספרות ספקולטיבית. כשהם נכנסים לחנות ספרים, הם ניגשים אל המדפים הרלוונטיים, בוחרים ספר אך ורק מהם, קונים אותו, ויוצאים מן החנות (או קוראים את הספר במלואו בחנות).

על פי התופעה הזאת, המוכרת לכל חובב חנויות ספרים, ניתן להגדיר ספרות ספקולטיבית, כ'מה שנמצא על המדף בחנות באזור הספרות הספקולטיבית (מדע בדיוני ופנטזיה)'. אגב, עצם העובדה שספרים של מדע בדיוני ופנטזיה למשל, שהם ז'אנרים שעל פניו אין ביניהם אף מאפיין משותף, נמצאים על מדפים סמוכים בכמעט כל חנויות הספרים, מהווה ראיה נסיבתית נוספת שמדובר באותו הז'אנר (ספרות ספקולטיבית), ובמידה מרובה באותו קהל קוראים.

ראוי לציין לפחות שתי עובדות מעניינות לגבי ההגדרה הזאת:

(א) לא כל הספרים המופיעים על המדף בחנות בקטגוריית המדע הבדיוני מכילים אלמנטים של 'מדע בדיוני' כפי שהוא מוכר בציבור, כמו למשל חלליות ורובוטים (או חרבות מכושפות וטבעות קסומות במדפי הפנטזיה), אך עם זאת השאלה אם ספר מסוים יופיע על המדפים הנ"ל או לא, כמעט ואינה משתנה מחנות לחנות. כך למשל אפילו ספר פילוסופיה כמו 'מיתר האדם' מאת אריה דובי, מופיע לעתים קרובות על מדפי המדע הבדיוני, למרות שהוא לא ספר מדע בדיוני, ואפילו לא ספר בדיוני.

(ב) ייתכן שספרים מסוימים העוסקים בעתיד (כמו '1984', של ג'ורג' אורוול), או באלמנטים מדע בדיוניים קלאסיים כמו מסע בזמן (הספר 'אשתו של הנוסע בזמן' מאת אודרי ניפנרגר) לא יופיעו על מדף ספרי המדע הבדיוני. גם תיוגים 'מפתיעים' כאלה, הם בדרך כלל עקביים בין חנות לחנות.

שתי העובדות הללו, כמו גם העובדה שמדובר בקהל קוראים מאופיין, מרמזות לנו כי יש איזו 'תמצית נסתרת' בספרים הללו, 'תמצית' שהיא חסרה בספרים אחרים ככל הנראה. אבל, ההגדרה יכולה לשמש אותנו רק כמצביעה על התופעה, שכן מעצם העובדה שספרים מסוימים כמעט תמיד נמצאים ביחד, לא ניתן עדיין להסיק מהו המשותף לספרים הללו.

⁴⁷ראה למשל: http://en.wikipedia.org/wiki/Definitions_of_science_fiction, לאוסף הגדרות ארוך ומרשים למדי.

2) ההגדרה הסוציולוגית על פי פארה מנדלסון וג'יימס אדוארד (מדריך קיימברידג')⁴⁸

'מדע בדיוני הוא פחות ז'אנר, גוף ספרותי שממנו ניתן לצפות לאלמנטים וקונבנציות מסוימות, ויותר שיחה מתפתחת. נשים לב כי ההגדרה של מנדלסון אדוארדס מניחה קונטקסט ספרותי או חברתי כלשהו שבתוכו מתנהלת ה'שיחה' הקובעת את גבולות הז'אנר. נראה שלפחות ככל שהדבר נוגע להתפתחות מדע בדיוני מקורי בעברית, ה'שיחה' בין הכותבים השונים היא זו שאפשרה את היווצרות הז'אנר והתפתחותו, ועוד על כך בהמשך. ראינו בפרק ההיסטורי כי ה'שיחה' שינתה למשל את הייצוג של רובוטים ומחשבים במדע הבדיוני (ובפנטזיה!) במשך ההיסטוריה של הז'אנר, אך עדיין, גם הגדרה זו משאירה אותנו עם תחושה של חסר. בלא לקרוא את כל הספר של מנדלסון ואדוארדס, אנחנו לא יודעים על מה נסבה השיחה, או כיצד היא משתנה.

3) ההגדרה של היינלין

בתרגום חופשי ההגדרה של היינלין היא: 'הגדרה קצרה ושימושית של כמעט כל המדע הבדיוני היא: 'ספקולציה ריאליסטית על מאורעות עתידיים אפשריים, המבוססת היטב על ידע של העולם הקיים בעבר ובהווה, ועל היכרות מעמיקה עם האופי והמשמעות של המתודה המדעית'.⁴⁹

הגדרה זו היא כבר ברורה הרבה יותר, אבל במובן מסוים זה גם החיסרון שלה: אם ברצוננו לכלול את הפנטזיה האפית למשל, ברור שהיא לא תעמוד בדרך כלל בהגדרה. גרוע מכך גם ז'אנרים כמו היסטוריה אלטרנטיבית, לא יכללו בהגדרה אף פעם, שכן הם לא עוסקים במאורעות עתידיים.

מובן שגם השאלה מהו 'ידע מעמיק של העולם הקיים' או מהי 'היכרות מעמיקה עם המתודה המדעית' הן שאלות שבמקרה הטוב פתוחות לפרשנות.

ברצוני לטעון כי ניתן להכליל את ההגדרה של היינלין, וכי מתוך עיון מעמיק בספרים השייכים לז'אנר ניתן למצוא הגדרה ברוח ההגדרה של היינלין (שאינה סותרת בעצם את ההגדרות של מנדלסון אדוארדס ואת ההגדרה הסוציולוגית), אך קודם לכן ראוי לשאול:

מדוע יש לכלול את הפנטזיה (ועוד ז'אנרים) כחלק מן הז'אנר בקונטקסט ישראלי?

מן הדיון לעיל עולה שניתן, לפחות באופן תיאורטי, להכליל יצירות פנטזיה מסוימות בתוך הדיון על מדע בדיוני, שכן ייתכן שיצירות כאלה תענינה על כל שלוש ההגדרות לעיל:

1) לפי 'ההגדרה הפונקציונלית' נמצא באופן יציב ספרי פנטזיה מסוימים (רובם!) באותם מדפים כמו את ספרי המדע הבדיוני, ורוב הקוראים הקוראים אחד מן הז'אנרים האלה, קוראים גם את השני.

2) אם נבחן לעומק יצירה כמו 'שר הטבעות' נראה כי ג'. ר. טולקין הקדיש תשומת לב מרובה לשאלות מדעיות כמו 'כיצד משפיע אופן עיצוב השפה על התודעה?' כפי שצויין לעיל, גם אם היום המדע מתייחס לשאלות כאלה באופן אחר, הרי ש'הכוונה המדעית' נמצאת אצל טולקין.⁵⁰

⁴⁸ראה מנדלסון אדוארדס (2003) עמ' 1.

⁴⁹ Heinlein, Robert A.; Cyril Kornbluth, Alfred Bester, and Robert Bloch (1959). 'Science Fiction: Its Nature, Faults and Virtues'. The Science Fiction Novel: Imagination and Social Criticism. University of Chicago: Advent Publishers.

3) כפי שכבר צוין לעיל, האגודה לקידום מדע בדיוני בישראל נקראת: 'אגודה ישראלית למדע בדיוני ולפנטזיה', כך שכבר מתוך שם האגודה ניתן לראות כי בקונטקסט הישראלי שני הז'אנרים הם חלק מאותה מסגרת דיון. הפרסום העיקרי של האגודה מאז שנת 2009 הוא הקובץ השנתי 'היה יהיה', המתקרא 'שנתון לספרות ספקולטיבית'.

אגב, גם בקונטקסט האמריקאי שני תתי הז'אנרים (מדע בדיוני ופנטזיה) מופיעים לעתים קרובות כחלק מאותה מסגרת דיון, וכך למשל אגודת הסופרים של הז'אנר היא: 'אגודת סופרי המדע הבדיוני והפנטזיה של אמריקה'.⁵¹

אגב, הקשר ההדוק בין מדע בדיוני מסוג 'חלליות ורובוטים', לבין פנטזיה מסוג 'חרבות וכשפים' הוא לא הכרחי, ולא מתקיים בצורה זהה בכל העולם, כפי שהוא מתקיים בישראל ובארצות הברית. כך למשל הריאליזם המגני של גרסיה מרקס לא נתפס כבעל קשר למדע הבדיוני בארצו או בכלל.

מציאת הגדרה מהותית לספרות ספקולטיבית בספרות העברית - ניתוח של שני ספרים

אם נקבל את ההנחה שיש לראות את הספרות הספקולטיבית כז'אנר אחד, הרי שמאפיינים של הז'אנר האחד הזה יתבטאו הן ביצירות של מדע בדיוני 'קשה' למשל מחד, והן ביצירות של פנטזיה אפית למשל מאידך.

כיוון שהנסיונות להגדיר את הז'אנר בצורה 'חדה', כלומר לאמר על כל יצירה אם היא כן או לא משתייכת לז'אנר, נכשלו עד כה, נראה כי יש צורך בהגדרה 'רכה' או 'צוברת' יותר. הגדרה שתאפשר לציין מספר מאפיינים שכל אחד מהם מוסיף להיות היצירה יצירה אפיינית בז'אנר.

לאחר 'ייצור' ההגדרה נוכל לאמר שיש ספרים המשתייכים לז'אנר אך הם לא מאוד 'טיפוסיים', לעומת ספרים אחרים המשתייכים לז'אנר ומהווים 'דוגמת מופת' לאסתטיקה שלו.

באופן דומה נוכל לאמר על ספרים שלא משתייכים לז'אנר שהם בעלי אסתטיקה של הז'אנר, או קרובים לז'אנר במובן זה או אחר.

אך מניין נייצר את רשימת מאפייני הז'אנר?

נראה כי אין מנוס אלא להכריז, לאחר קריאה של מספר גדול של ספרים, ומתוך אינטואיציה מסוימת, כי ספרים מסוימים הן 'דוגמאות מופתיות', וכי הם ישמשו להגדרת המאפיינים של הז'אנר. מובן שיש שרירותיות מסוימת בבחירת הספרים הללו, וכי בחירה של ספרים אחרים תניב אולי רשימה אחרת של מאפייני הז'אנר.

למרות השרירותיות ההכרחית של הבחירה, הנה כמה קריטריונים שעזרו לי לבחור את הספרים שבחרתי על מנת ל'יצר' את ההגדרה:

1) ספר המדע הבדיוני יהיה עם רובוטים וחלליות. ספר הפנטזיה יכלול כישוף, ועולם מדומיין.

2) הספרים יהיו חדשים יחסית (אחרי 1980), ולא מ'עידנים קודמים' של הז'אנר.

3) הספרים יהיו מצליחים מסחרית, אך לא ברשימת 'הספרים הקלאסיים של הז'אנר'.

4) הספרים לא יהיו של אותו סופר.

⁵⁰ ניתן לחשוב גם על יוצרי פנטזיה אחרים בעלי 'כוונות מדעיות' כמו פאטריק רותפוס המוטרד מן ההיתכנות הכלכלית של ערים בגודל מסוים בעולם לא תעשייתי, וכמו טרי פראצ'ט המוטרד מזרימת הביוב באותו סוג של ערים.

⁵¹ למשל בדף הבית של האגודה: <http://www.sfwa.org/>

אני מציע לבחון את שני הספרים הבאים על מנת לייצר רשימת מאפיינים של הז'אנר:

(1) רובוטים ואימפריה מאת איזק אסימוב. הספר יצא לאור באנגלית בשנת 1985, ובעברית בשנת 1988.

(2) הפחד של האיש החכם מאת פטריק רותפס. הספר יצא לאור באנגלית בשנת 2011, ועד עתה לא תורגם לעברית.

כעת אציג את התמצית העלילתית של שני הספרים, ואחלף מתוכם רשימת מאפיינים של הז'אנר. ראשית אציג מעט מידע על הספרים עצמם, ואחרי כן אציג רשימת מאפיינים של הז'אנר, ואראה כיצד כל אחד מן המאפיינים בא לידי ביטוי בספרים עצמם. חלק מן המאפיינים שיוצגו באים לידי ביטוי בצורה בולטת יותר באחד מן הספרים, זו לדעתי ראייה טובה לכך שכדאי להשתמש לכל הפחות בשני ספרים ליצירת הרשימה.

רובוטים ואימפריה מאת איזק אסימוב

מיקום הספר בתוך היצירה הכוללת של אסימוב

בתחילת שנות החמישים כתב אסימוב שתי סדרות השייכות ללא ספק לקלאסיקה של המדע הבדיוני: צמד ספרי הרובוטים המקורי: 'מערות הפלדה' ו'שמש עירומה'. בשני ספרים אלה הדמות הראשית היא אליג'ה ביילי, בלש מכדור הארץ, שבו אין רובוטים, החוקר תעלומה בלשית באחד מעולמות ה'חללאים', פלנטות המיושבות על ידי מעט בני אדם במערכות שמש אחרות מזו של כדור הארץ. על מנת לפתור את התעלומה יש צורך בהבנה עמוקה של 'שלושת חוקי הרובוטיקה', ולמרות חוסר הניסיון של אליג'ה עם הרובוטים, הוא מצליח לפענח את התעלומות בזכות ההבנה הלוגית שלו את חוקי הרובוטיקה, ובזכות האמפתיה שהוא מגלה לרובוטים ה'קרים'.

סדרת ספרי המוסד עוסקת בעתיד הרחוק יותר. בעתיד זה ישנה אימפריה גלקטית אנושית השולטת על כל הגלקסיה (בכלל, ביצירה ה'קנונית' של אסימוב אין חיזורים), אך האימפריה עומדת להתפורר. הארי סלדון הוא מתימטיקאי שגילה את חוקי הפסיכוהיסטוריה. בזכות שימוש בחוקים אלה הוא מנסה לקצר את תקופת הכאוס שהוא צופה לאחר התמוטטות האימפריה הגלקטית מ-12,000 שנים לאלף שנים בלבד. הסדרה עצמה עוסקת במאמצים של ה'מוסד' אותו יסד הארי סלדון, לשגשג בתוך העולם של האימפריה הגלקטית המתפוררת, ולגבש אימפריה גלקטית חדשה.

אסימוב כמעט שלא כתב ספרות מדע בדיוני בשנות הששים והשבעים, ובשנות השמונים הוא ניסה ל'אחד' את כל הקורפוס שלו, ובפרט את שתי הסדרות הללו, לכדי 'לוח אירועים עתידי' אחד.

הספר 'רובוטים ואימפריה' הוא השני מבין סדרה של שני ספרים המתרחשים לאחר שני ספרי הרובוטים המקוריים, ולפני כינון האימפריה הגלקטית המוזכרת בספרי המוסד.

בפרט הספר 'רובוטים ואימפריה' מתרחש לאחר מותו של אליג'ה ביילי, הגיבורה הראשית שלו היא גלדיה סולריה, חללאית מעולם אלפה, שהייתה אהובתו של אליג'ה ביילי בספרים הקודמים בסדרה. הספר אמור להסביר איך בני האדם הצליחו ליישב את כל הגלקסיה למרות האגורפוביה של בני כדור הארץ, ולמרות ההסתגרות של החללאים בחמישים עולמותיהם עתירי הרובוטים.

הערה: ה'עובדות' הבאות ידועות לקוראי הספר לפני תחילתו:

- יש מעט חללאים, המפוזרים בחמישים עולמות החללאים. העולם המיושב ביותר מבין עולמות אלה הוא אורורה המכיל פחות ממאתיים מיליון תושבים, וכעשרה מיליארד רובוטים. העולם הכי פחות מיושב מבין עולמות החללאים הוא סולריה המכיל כעשרים אלף תושבים שלכל אחד מהם כעשרת אלפים רובוטים. החללאים חיים זמן רב יותר מבני כדור הארץ עקב תנאי הבידוד הסטרילי בו הם חיים.

- על כדור הארץ יש כארבעים וחמישה מיליארד תושבים, ואין בכלל רובוטים. תושבי כדור הארץ חיים ב'מערות הפלדה' הצפופות, ולכן הם בעלי תוחלת חיים נמוכה יחסית. בסוף הספר הקודם בסדרה, השיג אליג'ה ביילי, תוך שיתוף פעולה עם הנס פסטולף, מומחה לענייני רובוטיקה מאורורה, 'אישור' על פיו בני כדור הארץ יוכלו להתיישב על עולמות חדשים - עולמות ה'מתיישבים'. תושבי כדור הארץ ותושבי עולמות המתיישבים סולדים מרובוטים (מלבד הרובוטים דניל וג'יסקרד שסייעו לאליג'ה בעבר).

- שני המלווים של גלדיה סולריה, הרובוט דניל והרובוט ג'יסקרד הם 'רובוטים סלבריטאים'. הם דמויי אדם, ודניל יכול להיראות ממש כמו אדם למי שאינו מכיר אותו. שניהם חכמים ביותר, ולג'יסקרד יכולות טלפטיות, כולל יכולות להשפיע על המחשבות של אנשים ורובוטים אחרים מטווח קרוב.

- שלושת חוקי הרובוטיקה הם:

- לא יפגע רובוט לרעה בבן אדם, ולא יניח, במחדל, שאדם יפגע.

- רובוט חייב לציית לפקודותיו של אדם, כל עוד אינן סותרות את החוק הראשון.

- רובוט ידאג לשמור על קיומו ושלמותו, כל עוד הגנה זו אינה עומדת בסתירה לחוק הראשון או לחוק השני.

בתחילת הספר אנו מגלים כי הגיבורה הראשית של הספר היא גלדיה סולריה, וכי הסיפור מתרחש כמה עשרות שנים אחרי הספר הקודם בסדרה - רובוטים של שחר. אליג'ה ביילי נפטר בשנות השישים לחייו, מאתיים שנה לפני האירועים המתרחשים ברומן. גלדיה היא אשה מבוגרת אך אנרגטית, ובתחילת הרומן היא מתבקשת על ידי מועצת אורורה להיפגש עם איש כדור הארץ דניל ג'יסקרד - נינו של אליג'ה.

דניל, שהוא מנהיג של 'בייליוורלד', אחד מעולמות המתיישבים החדשים, מבקש מגלדיה להתלוות אליו לסיור בכוכב סולריה, כוכב הולדתה של גלדיה.

המועצה העליונה של אורורה מעוניינת שגלדיה תצטרף למסע, ובעצת הרובוטים שלה (אליג'ה פקד עליה להקשיב להם), היא מצטרפת למסע. תוך כדי כך מתברר לנו מבין השיחות של דניל וג'יסקרד כי המועצה העליונה של אורורה (אנחנו יודעים שהם 'הרעים' עוד מן הספרים הקודמים), מתכננת להזיק לכדור הארץ.

על סולריה מתברר לחבורת הסיירים הנועזת שתושביה נטשו את המקום, אבל השאירו על הכוכב הגנה קטלנית: הרובוטים הרבים מתוכנתים לזהות כבני אדם רק את מי שמדבר במבטא 'סולרי'. החבורה נחלצת מכך, בין השאר בזכות המבטא ה'סולרי' של גלדיה, והמועצה העליונה של אורורה מבקשת מגלדיה לחזור לאורורה.

⁵² תמצית עלילתית יותר ארוכה ניתן לקרוא כאן:

⁵² http://en.wikipedia.org/wiki/Robots_and_Empire

גלדיה מחליטה לדחות את החזרה ולהתלוות לדניל ג'יסקרד (הנין של ביילי) למסע אל ביילי וורלד על מנת לחגוג את הצלחת המשמה בסולריה. בביילי וורלד היא מצליחה לקדם יזמה של שלום בין עולמות החללאים לבין עולמות המתיישבים, וליצור אורה טובה לפחות בינה ובינם.

מכאן כל החבורה נוסעת לאורורה, ושם המועצה העליונה מנסה להשתלט על הרובוטים של גלדיה, דניל וג'יסקרד. הרובוטים מצליחים במידה רבה להגן על עצמם, גם נגד פקודות מפורשות, וזאת כיוון שהם כבר די מתקדמים בדרך לתכנות עצמי מחדש. תכנות שיכלול את 'כלל האפס': לא יפגע רובוט לרעה באנושות ולא יניח, במחדל, שהאנושות תיפגע.

משם ממשיכה החבורה לכדור הארץ, ושם הרובוטים הנועזים מצליחים לחשוף שני מדענים מאורורה שמנסים להגביר את הקרינה הרדיואקטיבית של כדור הארץ (על ידי זרם של חלקיקי W). ג'יסקרד מצליח להשכיח משני המדענים את כוונתם המקורית, אבל הוא מאפשר להם להגביר את הקרינה הרדיואקטיבית של כדור הארץ במאות השנים הבאות: לדעתו זה יגביר את ההגירה מכדור הארץ לעולמות המתיישבים, ובסופו של דבר יאפשר את הקמת האימפריה הגלקטית.

כיוון שג'יסקרד הזיק לבני אדם בסוף הספר, הוא עבר על הכלל הראשון של הרובוטיקה, ועל כך הוא משלם בחייו, למרות שהוא הצליח לתכנת את עצמו מחדש.

הפחד של האיש החכם מאת פטריק רותפס

מיקום הספר בתוך היצירה של פטריק רותפס

פטריק רותפס הוא סופר צעיר יחסית שנולד בשנת 1973⁵³. במשך שנים רבות של לימודיו בקולג' הוא עבד על ה'רומן שלו'. לבסוף הרומן התקבל להוצאת DAW, אולי ההוצאה לאור המכובדת ביותר לספרי מדע בדיוני ופנטזיה בארצות הברית, והוחלט שייצא לאור כטרילוגיה. החלק הראשון של הטרילוגיה יצא לאור באנגלית בשנת 2007, ובעברית בהוצאת כנרת בשנת 2010 בשם 'שם הרוח'.

החלק הראשון של הטרילוגיה הגיע לרשימת רבי המכר של הניו יורק טיימס.

החלק השני של הטרילוגיה הוא 'הפחד של האיש החכם' שיצא לאור באנגלית במרץ 2011, והגיע לראש רשימת רבי המכר של הניו יורק טיימס.

הטרילוגיה כולה עוסקת בקוונה, דמות של ילד ואחרי כן נער מתבגר הגדל ללא הוריו מגיל חמש. הוריו של קוונה הושמדו על ידי שבעה יצורים דמויי אדם (הקרויים הצ'נדריאן - השבעה באחת השפות העתיקות של העולם אותו ברא רותפס) כשהיה בן חמש, כיוון שאביו חיבר עליהם שיר.

בגיל ארבע עשרה מתקבל קוונה לאוניברסיטה (סמוך לתחילת הספר הראשון בסדרה), ושם הוא לומד דברים רבים, אך לא על הצ'נדריאן. בעולם של קוונה הצ'נדריאן הם אגדה רחוקה, ולאיש אין מידע אמיתי עליהם, או אפילו אמונה שהם באמת קיימים.

הספר השני של הסדרה עוסק בהמשך לימודיו של קוונה, וגם ב'הרפתקאות חופשת הקיץ' שלו, מחוץ לאוניברסיטה.

⁵³ כל המידע הביוגרפי על פטריק רותפס נלקח מתוך ערך הויקיפדיה אודותיו:

⁵³ http://en.wikipedia.org/wiki/Patrick_Rothfuss

הסדרה כולה מסופרת כאשר קוּוּתָהּ הוא כבר איש בוגר, ובעל פֶּאֵב. הוא מספר ל'היסטוריון' את תולדותיו בפֶּאֵב שלו. גם בספר הראשון וגם בספר השני ישנם אירועים המתרחשים ב'עולם הפֶּאֵב', אבל בספר השני האירועים הללו הם משניים למדי, ולא אתייחס אליהם בתיאור עלילת הספר.

תמצית עלילתית של הספר⁵⁴

הערה: ה'עובדות' הבאות ידועות לקוראי הספר לפני תחילתו:

- קוּוּתָהּ, הגיבור הראשי של הספר, הוא עני. הוא התקבל לאוניברסיטה (היחידה בעולם הסיפור) בעזרת העובדה ששכר הלימוד שלו נקבע כשכר לימוד מאוד נמוך בשני הסמסטרים הראשונים, כלומר בשנת הלימודים הראשונה שלו. קוּוּתָהּ מנסה לפרנס את עצמו על ידי נגינה בלוטה שלו, ועל ידי ייצור 'פנסים' במעבדה הטכנית של בית הספר. קוּוּתָהּ גם לווה כסף בעיר הסמוכה, והוא צריך להחזיר אותו בריבית.
 - קוּוּתָהּ מאוהב בדנה, נערה נודדת ה'מסובסדת' על ידי אנשי אצולה. קוּוּתָהּ הציל את חייה של דנה מידי הצ'נדריאן בחתונה שבה נכח בספר הראשון. איש מלבד שניהם לא יודע שהצ'נדריאן היו במקום, או בכלל שהם קיימים באמת בעולם.
 - קוּוּתָהּ מסוכסך עם אמברוז, נער אצילים שחצן, שמצליח למרר לו את החיים. באחד הסכסוכים בין השניים בשנה הראשונה, הצליח קוּוּתָהּ לאמר את 'שם הרוח' (זה גם שם הספר הראשון בסדרה), ולעוף.
 - לקוּוּתָהּ יש שני חברים וויל וסיס, והם מסייעים לו בחלק מן התעלולים שלו נגד אמברוז.
 - בעקבות הסכסוך עם אמברוז, נאסר על קוּוּתָהּ להיכנס לספרייה. הוא נאלץ להגיע אליה דרך מעבר סודי וחשוך, ואם ייתפס ייתכן שיגורש מבית הספר.
- בתחילת הספר דנה מגלה לקוּוּתָהּ שיש לאמברוז טבעת שהייתה שלה. קוּוּתָהּ מנסה לפרוץ לחדר של אמברוז על מנת להחזיר לדנה את הטבעת, אך יש לאמברוז 'אזעקה קסומה', וקוּוּתָהּ לא מצליח לפרוץ אל החדר.
- אמברוז לא יודע מי ניסה לפרוץ לחדרו אך הוא מפעיל קללה על הדם של הפרוץ וכך קוּוּתָהּ נהיה חולה יותר ויותר.
- בינתיים אלודין, המורה לשמות (השמות כמו שם הרוח משתנים כל הזמן, ולכן לאמר את שם הרוח פעם אחת זה אפשרי, אבל לאמר אותו באופן עקבי זה קשה מאוד...), משכנע את הספרן הראשי לאפשר לקוּוּתָהּ לחזור אל הספרייה.
- קוּוּתָהּ מצליח (בעזרת עקרונות של קסם סימפטי) להצית אש בחדרו של אמברוז ולשרוף את הדם של עצמו, וכך לשחרר את הקללה.
- גם השריפה וגם משפט אזרחי שבו צריך לעמוד קוּוּתָהּ מול רשויות העיר, בעקבות אירועי הספר הראשון (הוא עומד במשפט בכבוד, אבל שם האוניברסיטה ניזוק עקב העובדה שאנשי העיר לא מתלהבים מקרבות כשפים במרחב הציבורי), גורמים לכל חבריו לייעץ לו לעזוב את האוניברסיטה לסמסטר. ברור לו שאם הוא לא יעשה זאת, יגזרו עליו שכר לימוד שהוא לא יוכל לעמוד בו.
- בזכות 'חבר' שניסה עוד מהספר הראשון למצוא לקוּוּתָהּ 'מממן' עבור המוזיקה שלו, קוּוּתָהּ נשלח אל מאר אלברון, איש אצולה רמה במדינת וינט (המדינה בה גם אביו של אמברוז הוא איש אצולה).

⁵⁴ תמצית עלילתית יותר ארוכה ניתן לקרוא כאן:

⁵⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/The_Wise_Man%27s_Fear

קוותה מצליח ליצור לעצמו מעמד מסוים בחצר של מאר אלברון, ומחבר עבורו שירים שיאפשרו לו למשוך את לבה של עלמה צעירה. קוותה גם מציל את חייו של אלברון מניסיון הרעלה על ידי האלכימאי שלו.

לבסוף נשלח קוותה על ידי מאר אלברון למשימה צבאית - לעצור חבורת שודדים המפריעים למסחר ולתחבורה בצפון המדינה.

יש לקוותה קשיים שונים בניהול הצוות שלו, אך בסופו של דבר הוא מצליח לגבש אותם ולהילחם בהצלחה בכוחות השודדים העדיפים. בעיצומו של הקרב, תוך כדי שהוא קורא לברק להכות במצודת השודדים, מזהה קוותה שמנהיג השודדים הוא אחד מן הצ'נדריאן.

בדרך מן הקרב אל הפונדק, בו נופשים שאר הלוחמים האמיצים, מתעכב קוותה בארץ הפיות (שאר הלוחמים מגיעים חזרה אל הפונדק מייד). הוא שוהה בה זמן ארוך בחברת פיה בשם פלוריאן ושהותו כוללת אינטימיות גופנית ומוזיקלית עם הפיה. בארץ הפיות מבקר קוותה גם את הצ'טה, עץ מכושף שיודע את כל האמת, ולבסוף, כנגד כל הסיכויים, הוא מצליח לצאת מארץ הפיות ולשוב אל הפונדק עם שאר הלוחמים.

אחרי עוד כמה הרפתקאות, מתלווה קוותה אל טמפי (אחד מן הלוחמים בחבורה שנלחמה בשודדים הלוחם בסגנון 'המזרח הרחוק'), כיוון שטמפי לימד אותו מעט מן האומנות ולא ברור שזה מותר. קוותה מבלה כמה חדשים בלימוד האומנות בארצו של טמפי (אדם), ולבסוף הוא ה'זר' הראשון שמצליח לעבור את המבחן של שליטה מסוימת באומנות הלחימה של האדם (אנשי ארץ אדם).

קוותה חוזר אל המאר אך השניים מסתכסכים עקב מוצאו הגזעי של קוותה (שלא חביב על אשתו החדשה של המאר), והוא 'מגורש' תוך הבטחה של המאר לשלם את כל שכר הלימוד שלו.

קוותה חוזר אל האוניברסיטה, ומסכם עם הגזבר שאם הוא יצליח להעלות את שכר הלימוד של עצמו, הגזבר ייתן לו חלק מן השכר הגבוה, וכך מצבו הכלכלי של קוותה משתפר בבת אחת. קוותה נפגש עם דנה, אך השניים רבים, ולא ברור אם יצליחו לשקם את מערכת היחסים.

מאפיינים של ספרות ספקולטיבית הנובעים מתוך עיון בשני הספרים:

1) לחוקים הפועלים בעולם יש חשיבות גדולה

כשם שחוקים מסוימים שולטים בעולם הטבע שלנו, והמדע מנסה לגלות את החוקים ולכתוב אותם בצורה מדויקת, ספרי מדע בדיוני רבים מתאפיינים במערכת חוקים קשיחה וידועה.

בספר 'רובוטים ואימפריה' הרובוטים מצליחים ל'תכנת את עצמם מחדש' אך רק על ידי הוספת חוק למערכת של שלושת חוקי הרובוטיקה, ויצירת מערכת חדשה - בת ארבעה חוקים.

חוקי הספרייה בפרט וחוקי האוניברסיטה בכלל מנהלים את חייו של קוותה. הוא נתקל בחוקי האצולה 'לזרוק חלק מן הגבינה כי אחרת זה 'לא נימוסי'', ובחוקי לוחמי האדם לגבי אומנות הלחימה שלהם, ובכלל ניתן לאמר כי כל חלק בעולם של רותפס מתאפיין במערכת חוקים קשיחה אחרת.

2) עיסוק תמטי בהשכלה פורמלית

בספר 'רובוטים ואימפריה' מופיעים מדענים רבים. הנס פאסטולף, הרובוטיקאי הגאוני שייצר את הרובוטים דניל וג'ייסקרד כבר מת בספר הזה, אך עדיין נזכר לטובה. שאר המדענים המופיעים בספר, ומשתייכים למכון הרובוטיקה ולמועצה העליונה של אורורה שייכים לצד של ה'רעים'. עם זאת, אין ספק שיש להם כוח רב הנובע מן ההשכלה הפורמלית שלהם.

אסימוב עצמו היה מדען פעיל, בעל תואר דוקטור בביוכימיה, וכתב ספרי מדע פופולרי רבים מאוד בימי חייו.

הספר 'הפחד של האיש החכם' מתרחש במידה רבה במוסד אקדמי. האוניברסיטה היא מרכז חייו של קוותה, והמקצועות הנלמדים בה, כמו גם היחסים של קוותה עם חבריו לספסל הלימודים הם במוקד הספר הזה, והספר הקודם לו באותה סדרה.

לימודי אומנות הלחימה של קוותה באדם מהווים גם הם חלק משמעותי אחד בספר. זוהי מערכת שלמה של לימודי גוף ונפש, שגם בה משתלם קוותה.

הסופר פטריק רותפס למד במשך תשע שנים לתואר ראשון, והחליף מקצועות לימוד לעתים תכופות (הוא התחיל בהנדסה כימית, וסיים בספרות אנגלית). עד שהתברר שספריו מאפשרים לו לחיות ברווחה כלכלית (לפני שנים ספורות) הוא גם לימד באוניברסיטת ויסקונסין, בה למד.

בראיון שנערך עם הסופר באפריל 2012, הוא נתן לבתה של המראיינת עצות לקראת לימודיה בקולג'.⁵⁵

3) עיסוק תמטי בתהליכי חקר

הגיבור החוקר העיקרי בסדרת ספרי הרובוטים הוא ללא ספק אליג'ה ביילי הבלש. אמנם בספר 'רובוטים ואימפריה' הוא כבר מת, אבל הוא מקבל מקום של כבוד אם לא למעלה מזה, בספר. כך למשל עולם המתיישבים הראשון והגדול ביותר נקרא 'בייליוורלד'.

המשימה העיקרית של גיבורי הספר היא משימת חקר - מדוע החלליות נעלמות על סולריה? הגיבורים מצליחים לגלות את פתרון התעלומה, וזה מה שמאפשר להם להתגבר על ההבדלים ביניהם.

גם הרובוטים עוסקים בתהליך של חקר המזימה של הרובוטיקאים של אורורה. גם הם מצליחים לבסוף במשימתם, והצלחה זו היא שמאפשרת בסופו של דבר את האימפריה הגלקטית.

בעיית החקר שהובילה את קוותה מלכתחילה אל האוניברסיטה, עוד בספר 'שם הרוח' שהוא הראשון בסדרה, היא הצ'נדריאן. החיפוש אחר הצ'נדריאן הוא במובן מסוים המוטיב החוזר המקשר את כל הרפתקאותיו הפיקרסקיות של קוותה.

חקר השמות בכלל, והבנת שם הרוח המשתנה בפרט, הוא תהליך שמעניין מאוד את קוותה, וגם את המורה שלו אלודין. השניים משוחחים על שמות באריכות במהלך הספר.

עבודת המסגרות של קוותה באוניברסיטה משלבת עקרונות של קסם עם מסגרות ממש. הנפח הראשי, האחראי על המעבדה משוחח עם קוותה ואומר לו שראוי שיפסיק לייצר פנסים, ויתחיל לייצר מתקנים חדשים. קוותה ממציא מתקן להגנה מחצים, והנפח הראשי קונה אותו בשלושים מטבעות (סכום נכבד עבור קוותה). כאשר חוזר קוותה ממסעיו לאוניברסיטה, הוא מגלה שהרבה מתקנים מן הסוג שהמציא נמכרים, וכי הוא זכאי כממציא לכמה מטבעות עבור כל מתקן. זה חלק משמעותי מפתרון הבעיה הכלכלית של קוותה.

⁵⁵ ניתן למצוא את הראיון כאן:

⁵⁵ http://www.denverpost.com/books/ci_20082479

4 'ספרות מסעות'

גם הספר 'רובוטים ואימפריה' וגם הספר 'הפחד של האדם החכם' הם במובן מסוים ספרי מסעות. גלדיה נוסעת מאורורה, לסולריה, לביילי ורלד לאורורה ולבסוף אל כדור הארץ.

קוותה נוסע מן האוניברסיטה אל הלורד, אל הקרב נגד השודדים, לארץ הפיות וחזרה אל האוניברסיטה.

זה יהיה מופרז לטעון כי כל ספרי המדע הבדיוני והפנטזיה עוסקים בעיקר במסעות, אבל המסע, או הגילוי של מרחבים חדשים, הוא חלק משמעותי של כמעט כל ספר בז'אנר.

5 עיסוק תמטי בטכנולוגיה 'ברמת הברזלים'

חוקי הרובוטיקה, כמו גם שאלות מדויקות על המראה של הרובוטים והרושם שהם מעוררים (בגלל המבנה המתכתי שלהם) הם חלק חשוב מן העיסוק ברובוטים אצל אסימוב בכלל ובספר 'רובוטים ואימפריה' בפרט.

העיסוק הרב של קוותה בייצור 'פנסים' בתחילת הספר, ומתקן החיצים שהוא ממציא בהמשכו, תוך התעכבות מרשימה על הפרטים של ה'טכנולוגיה' הזאת, הקרויה סיגלדריה, והמשלבת מלים של לחשים עם נפחות, היא חלק חשוב מעולמו הרוחני של הגיבור.

שני הספרים השונים הללו מראים כי לז'אנר יש בדרך כלל חיבה גדולה לעיצוב הטכנולוגי ברמה הטכנית ביותר.

6 מוקנה חשיבות למחקר המדעי הערכני

חלקיקי W התגלו בשנות השמונים המוקדמות, סמוך מאוד למועד כתיבת הספר 'רובוטים ואימפריה'. אלו החלקיקים הנושאים את הכוח הגרעיני החלש, ה'אחראי' על הרדיואקטיביות.

המתקן בו משתמשים הרובוטיקאים של אורורה על מנת להגביר את הרדיואקטיביות של כדור הארץ, הוא מתקן הפולט חלקיקי W⁵⁶. כיום אין מתקן פשוט שיכול לפלוט חלקים כאלה. מתקן כזה הוא בגדר 'מדע בדיוני'.

קשה יותר למצוא מידע מדעי עדכני ביצירות פנטזיה, אבל החיפוש אחר 'שם הרוח' המשתנה תדיר כיוון שהרוח עצמה משתנה, מזכיר מאוד את התיאור המודרני של תנועת אויר המתבסס על תורת הכאוס⁵⁷.

כך למשל השיעור של המורה אלודין באוניברסיטה בנושא שמות אחרים, מזכירים שיקולים מתחום הכימיה הפיזיקלית והתרמודינמיקה המודרניות יחסית.

⁵⁶ עוד מידע על על החלקיקים הללו ניתן למצוא כאן:

⁵⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/W_and_Z_bosons

⁵⁷ מבוא טוב לנושא תורת הכאוס ניתן למצוא כאן:

⁵⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Chaos_theory

בשני הסיפורים לגיבורים יש שאיפות פוליטיות, והם מתאפיינים על ידי מעשים פוליטיים. בספר 'רובוטים של שחר' המעשים העיקריים של הגיבורים הם מעשים פוליטיים שיש להם השפעה על כלל החברה. 'רוחחב היריעה' של שני הספרים הוא גדול מאוד, ושניהם נותנים לנו 'פיסת עולם' גדולה מאוד מתוך העולם שנוצר על-ידי הסופר.

נראה כי בימינו רוב הספרות היפה ויתרה על הגישה הבלתי אמצעית אל הפוליטי, אלא אם הפוליטי נובע מתוך עמדת קיפוח כלשהי. זהו הבדל יסודי בין הספרות הספקולטיבית ל'ספרות היפה' בימינו.

8) העולם המדומיין צריך להיות עקבי (וזה מאפשר סדרות, וכתיבה של סופרים אחרים ב'אותו עולם')

הספר 'רובוטים ואימפריה' נוצר בעיקר, כפי שהסברתי מוקדם יותר, כדי לאחד את ההיסטוריה העתידית של אסימוב. כלומר איחוד עולם הסיפור או ההיסטוריה העתידית של הרובוטים עם עולם הסיפור של סדרת ספרי המוסד היה עד כדי כך חשוב בעיני אסימוב, שהוא כתב שני 'ספרי חיבור' למען מטרה זו. 'רובוטים ואימפריה' הוא אחד משני הספרים הללו.

גם לפטריק רותפס חשוב מאוד לדייק באחידות של העולם שיצר. ניתן לראות זאת משימת הלב לפרטים של ההיסטוריה של העולם - גיבורי הסיפור מתייחסים תדירות לאירועים שקרו בעבר של העולם, גם אם מעולם לא פורטו האירועים עצמם.

רותפס גם מקדיש תשומת לב לשפות השונות ולפילוסופיות השונות של עמים שונים בעולמו, כפי שניתן לראות מן התיאור של האדם, וההבדלים הרבים בינם ובין שאר העמים המתוארים.

כשנשאל רותפס מה יעשה כשיסיים את הטריילוגיה, הוא ענה שהעולם שיצר הוא גדול ומעניין, והוא מתכוון להמשיך ולכתוב באותו עולם.

כמי שכבר ציינתי לעיל, מספר סופרי מדע בדיוני בולטים כבר כתבו בהיסטוריה העתידית של אסימוב. לא ניתן לאמר אותו הדבר על רותפס, אבל בהחלט יש מספר לא מבוטל של סופרים חובבים שכתבו בעולם שהוא יצר (זו תופעה נפוצה יחסית בעולם הספרות הספקולטיבית).

לאחר שחילצנו את רשימת המאפיינים מתוך שני הספרים, נוכל לאמר כי יצירה של ספרות ספקולטיבית היא קרובה ל'לב הקורפוס' מבחינה ספרותית ככל שהיא מכילה מספר גדול יותר של מאפיינים מתוך הרשימה לעיל. ממילא שני הספרים שסקרנו הם בלב הקורפוס.

על המימזיס ביצירות של מדע בדיוני

נראה כי חקר המימזיס או ייצוג המציאות בספרות התקדם מאוד לאחר פרסום ספרו של אריק אוארבך - מימזיס⁵⁸. בספרו זה סוקר אוארבך אפשרויות שונות של ייצוג המציאות בספרות המערבית, מימי האודיסיאה והתנ"ך, ועד המודרניזם של ג'ויס ווולף. לצערי הרב אוארבך לא סקר ביצירתו המונומנטלית אף יצירת ספרות ספקולטיבית אחת, ולכן הותיר לנו, תלמידיו הנכלמים, לסקור את הנושא בעצמנו.

בספר 'מבעד למדומה'⁵⁹ מנסה מנחם ברינקר להמשיך את העבודה של אוארבך, ולסקור אפנים שונים של ייצוג המציאות ביצירה בדיונית. ברינקר לא סוקר בספרו יצירות ספרותיות בלבד, אלא גם יצירות קולנועיות, מצוירות ואחרות. לצערי הרב

⁵⁸ ראה אוארבך 2003.

⁵⁹ ראה ברינקר 1980.

יותר, גם ברינקר, הנטוע עמוק בתקופה בה כבר קיימת יצירה בתחומי הספרות הספקולטיבית, לא מתעכב על יצירות אלה, ולא מפרט את אופן ייצוג המציאות האפייני להן, אלא בהערות קצרות בלבד.

כך למשל בפרק העוסק בפארסה הקולנועית⁶⁰, מעיר ברינקר בדרך אגב כי בעולם הפנטסטי הצורך 'לקבל אל תוך העולם' הנחות מסוימות נעשה 'פעם אחת'⁶¹, לעומת היצירה של הפארסה הקולנועית, השוברת את המציאות פעמים רבות ובצורה מפתיעה.

למרות שניכר כי ברינקר מחבב את הפארסה הקולנועית, הוא טוען בסיכום הפרק כי 'אמנם הרבינו לצחוק בסרטם האחרון, אך לא נהנינו מסבירותה של העלילה.'⁶²

נראה כי בהערות מסוג זה יוצר ברינקר מדרג של 'איכות אמנותית' על פי מידת הריאליזם של היצירה. על פי מדרג זה הספרות ה'ריאליסטית' תהיה ב'דרגה הגבוהה', קולנוע הפארסה יהיה ב'דרגה הנמוכה' אך יהנה מפופולריות, והמדע הבדיוני והפנטזיה יהיו ב'דרגה בינונית', הן מבחינת פופולריות, והן מבחינת 'רמה אמנותית'. ייצוג המציאות של הספרות הספקולטיבית יהיה אף הוא בינוני, בין הריאליזם האומנותי, ובין הפארסה שאינה מתארת מציאות עקבית, גם אם בדויה.

בהקדמה לספרם 'המדע של עולם הדיסק' עוסקים פראצ'ט, סטיוארט וכהן⁶³ (קשה להכריע בצורה ברורה מי כתב כל קטע בספר, ובמיוחד את ההקדמה, אבל לי נראה שההקדמה נכתבה על ידי פראצ'ט, לפחות ברובה) בהבדלים בין מדע וקסם. בין ההערות ההומוריסטיות שבחלק זה נוכל למצוא את הציטוט: 'בעזרת קסם, ניתן להפוך צפרדע לנסיך. בעזרת מדע ניתן לתת לצפרדע תואר של דוקטור, ועדיין להישאר עם אותה צפרדע.'⁶⁴

בחלק היותר רציני של ההקדמה, הדיון עובר לשאלות מדעיות כמו: 'מדוע הזכרות נעות בעדרים?'⁶⁵, ניתן לחשוב על השאלה לדעת המחברים, אם נתאר לעצמנו עולם חלופי שבו הזכרות אינן נעות בעדרים. בעולם כזה, יש להן יותר סיכוי להיטרף על ידי אריות.

הספר 'המדע של עולם הדיסק' מחולק לקטעי פנטזיה, בהם המדענים של 'עולם הדיסק'⁶⁶ עוסקים ביצירת 'עולם עגול' (המזכיר את כדור הארץ 'שלנו') במעבדה שלהם, ולקטעי מדע המתארים את התפתחות עולמנו על פי הקוסמולוגיה, הגיאולוגיה והביולוגיה המודרניות, במקביל להתפתחות ה'עולם העגול' במעבדה של עולם הדיסק.

לטענתי, הספר 'המדע של עולם הדיסק' מבהיר את אופן השימוש במימוזיס של הספרות כפי שהוא מקובל בז'אנר מימים ימימה. תוך בחינת 'עולמות מקבילים' בספרות הספקולטיבית, אנו מתוודעים לחוקי המדע והלוגיקה המושלים בעולמנו. אנו מבינים מדוע זכרות נעות בעדרים, על ידי המחשבה על עולם בו הן אינן עושות כן. הספרות הספקולטיבית, על פי אופן המימוזיס הזה היא 'בת לווייה' של המדע המודרני, כפי שראינו הן מן הסקירה ההיסטורית, והן מהגדרת העבודה של הז'אנר לעיל.

מסיבה זו, אינני יכול לקבל את החלוקה של ברינקר לפיה הספרות הספקולטיבית היא 'פחות ריאליסטית' מן 'הספרות היפה'. אני סבור שהספרות הספקולטיבית בוחנת אספקטים אחרים של המציאות מן הספרות היפה (אספקטים מדעיים טכנולוגיים,

⁶⁰ ראה ברינקר (198) עמודים 26-40.

⁶¹ שם עמוד 36.

⁶² שם עמוד 40.

⁶³ ראה פראצ'ט סטיוארט וכהן 2002.

⁶⁴ שם עמודים 9-10.

⁶⁵ שם עמודים 12-13.

⁶⁶ מלמד הספר 'המדע של עולם הדיסק' יצאו עד כה ארבעים ספרי פנטזיה בסדרת עולם הדיסק. עוד מידע על הסדרה, ניתן למצוא כאן:

⁶⁶ <http://en.wikipedia.org/wiki/Discworld>

או פילוסופיים היסטוריים), תוך שימוש בסוג אחר של 'ריאליזם' - עולם מקביל בעל מערכת חוקים קשיחה, המתכתבת עם מערכת החוקים הקשיחה שולטת בעולמנו.

על ספרות ואמנות 'בעלות אסתטיקה מדעית'

אם נקבל את רשימת התכונות המאפיינות את הספרות הספקולטיבית המופיעה לעיל, נוכל לטעון כי מלבד העולם המקביל בו קיימת מערכת חוקים אחרת ממערכת החוקים הפועלת בעולמנו, נוכל למצוא יצירות ספרותיות ואמנותיות המקיימות חלק גדול מן ה'דרישות' של הז'אנר, גם ביצירות יותר 'ריאליסטיות'.

כך למשל יצירות של ספרות בלשית, מימי שרלוק הולמס ועד ימי CSI, משלבות תמטיקה הקשורה לתהליכי חקר (מאפיין מספר 3 ברשימה), טכנולוגיה ב'רמת הברזלים' (מאפיין מספר 5), ועיסוק במדע מדעי עדכני (מאפיין מספר 6). במקרה של יצירות 'בלשיות' המידע המדעי העדכני הוא בדרך כלל מדע המתקשר לתהליכי הזיהוי הפלילי השונים.

בזמן האחרון מוקרנות על מסכי הטלוויזיה ברחבי העולם 'סדרות רפואיות'. דוגמא טובה לסדרות מסוג זה היא הסדרה 'האוס'⁶⁷, אשר גיבורה הראשי הוא מדען לא מאוד נעים הליכות, אך בעל ברק מסוים בדיאגנוזה של חולים. גם סדרות אלה מתאפיינות בדרך כלל בחיבה לתהליכי חקר, ובחיבה למידע רפואי עדכני.

סדרות טלוויזיה פופולריות אחרות כמו 'תיאוריית המפץ הגדול'⁶⁸, המציגה שש דמויות של מדענים (ומהנדסים) מתוך שבע הדמויות הראשיות בסדרה, הן בעלות איכויות הנזכרות ברשימת המאפיינים של הספרות לעיל, כמו חיבה להשכלה פורמלית, חיבה לתהליכי חקר, ואפילו מסעות.

בבואנו לנתח יצירות 'בעלות אסתטיקה מדעית' המתרחשות בתוך עולם 'ריאליסטי', נראה לי נכון לכל הפחות להשתמש גם בארגז הכלים של התיאוריה הספרותית של ז'אנר הספרות הספקולטיבית.

מובן שבעבודה זו לא אוכל לעסוק בניחות של יצירות כאלה, אבל התמונה העולה מתוך הצגתן: תמונה של 'לב קורפוס' של ספרות ספקולטיבית, שלו שוליים רחבים הן בספרות ה'פנטסטית', והן בספרות ה'ריאליסטית', היא תמונה נכונה לדעת.

⁶⁷ עוד מידע על הסדרה ניתן למצוא כאן:

⁶⁷ [http://en.wikipedia.org/wiki/House_\(TV_series\)](http://en.wikipedia.org/wiki/House_(TV_series))

⁶⁸ עוד מידע על הסדרה ניתן למצוא כאן:

⁶⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/The_Big_Bang_Theory

חקר המדע הבדיוני והפנטזיה בשפה העברית

לאחר הצגת ההיסטוריה של המדע הבדיוני בחו"ל, ובעיקר בארצות הברית, ולאחר ניתוח המאפיינים שלו, נוכל לפנות סוף כל סוף לבחינת המדע הבדיוני בישראל, ושל הספרות הספקולטיבית בה. בדומה לעולם הרחב ז'אנר המדע הבדיוני הקדים את ז'אנר הפנטזיה בעברית, ושני הז'אנרים הקדימו את הז'אנר הרחב יותר של ספרות ספקולטיבית. חוקרים מעטים עד כה עסקו בניתוח היצירות שברצוני לנתח בהמשך. להלן סקירה קצרה של מה שכן נעשה (מלבד עבודתו של ברניקר שנסקרה לעיל).

ספרות כרב מערכת

בין חוקרי הספרות העברית, נראה כי איתמר אבן-זוהר⁶⁹ היה הראשון שהציע להתייחס אל הספרות העברית כולה כאל רב מערכת. מערכת הכוללת מספר מערכות משנה המקיימות ביניהן יחסים של שיתוף. על פי תיאוריה או דרך הסתכלות זו, ניתן לראות את ספרות המדע הבדיוני והפנטזיה בישראל כמערכת המקיימת יחסים עם מערכות אחרות בתוך הספרות העברית.

זוהי נקודת הסתכלות כללית שאינה עונה על שאלות ספציפיות כגון:

מהם גבולות מערכת הספרות הספקולטיבית בישראל?

מהם גבולות מערכת הספרות הספקולטיבית בעולם?

האם יש קשר בין המערכת הישראלית למערכת העולמית?

מדוע קיימות מערכות/ז'אנרים מסוימים בספרות העברית בנקודות זמן מסוימות, ומערכות/ז'אנרים אחרים בנקודות זמן אחרות?

נראה כי איתמר אבן זוהר מאפשר לנו 'למסגר' את הספרות הספקולטיבית בישראל, אך הוא לא נותן לנו כלים לנתח את הייחודיות של הז'אנר, ולא אומר לנו שום דבר ספציפי עליו.

חביבה יונאי

בשנת 1992 הגישה חביבה יונאי את עבודת הדוקטור שלה בנושא: 'סיפורת המדע הבדיונית כז'אנר פופולרי מתמסד', בהנחייתה של פרופסור זיוה בן פורת.⁷⁰

יונאי אינה מתייחסת בעבודתה לספרות מדע בדיוני ופנטזיה מקורית בעברית, ובאשר לחקר הז'אנר באנגלית היא מסתמכת בעיקר על המחקר הקיים בזמנה, ומגיעה למסקנות מרחיקות לכת (כי המדע הבדיוני הוא סוג של ספרות ריאליסטית). בעבודה זו נעזרתי בכמה מאבחנותיה לגבי אופיה של ספרות המדע הבדיוני.

⁶⁹ראה אבן זוהר (1973).

⁷⁰ניתן למצוא את המידע הביבליוגרפי הזה בקישור:

⁷⁰<http://www.tau.ac.il/~culture/doqtorat/abodot-1990-.htm>

הגר ינאי היא סופרת ישראלית שכתבה עד היום גם ספרי מדע בדיוני ופנטזיה⁷¹. בשנת 2009 יצא לאור בעריכתה הספר 'עם שתי הרגליים עמוק בעננים'⁷² (בעריכה האקדמית של דר' דניאלה גורביץ'). הספר הינו אסופה של מאמרים הקשור לפנטזיה בכלל ופנטזיה בעברית בפרט. מאמרים מסוימים בספר תוהים מדוע הפנטזיה העברית היא לא ז'אנר מרכזי בספרות הישראלית⁷³. למרות שכותב עבודה זו שותף לרצון לראות את הפנטזיה כז'אנר מרכזי בספרות הישראלית, מטרתה של עבודה זו היא לנתח את יצירות המדע הבדיוני והפנטזיה שכן נכתבות בישראל, ובכך הספר לא עוסק.

ענבל שגיב נקדימון

ב- 1999 הגישה ענבל שגיב נקדימון עבודה תזה בשם 'מדע בדיוני בישראל' בהנחיית פרופסור גדעון טורי לאוניברסיטת תל-אביב.⁷⁴

שגיב נקדימון היא מתרגמת ספרים בכלל, וספרי מדע בדיוני בפרט⁷⁵. בעבודת הגמר שלה היא סוקרת את התפתחות ז'אנר המדע הבדיוני בארץ, ומקדישה תשומת לב ניכרת להתפתחויות החברתיות שהובילו ליצירת האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, ולפעילות החובבים של האגודות השונות, כמו גם לעובדה שהמדע הבדיוני בישראל נשען על תרגומים בעיקר מאנגלית. היא לא סוקרת יצירות של מדע בדיוני (או ספרות ספקולטיבית מסוגים אחרים) בעברית מבחינה ספרותית, וכך ניתן לאמר כי עבודה זו ממשיכה היכן שעבודת המחקר שלה מסתיימת.

אופי סקירת התפתחות המדע הבדיוני (והפנטזיה) בישראל נשען על עבודתה, אך ממשיך היכן שהיא מסיימת (1999).

אלי אשד

אלי אשד הוא אולי גדול חוקרי הספרות הפופולרית בישראל⁷⁶. כך למשל ספרו: 'מטרזן ועד זבנג: הסיפור של הספרות הפופולרית בישראל' סוקר יצירות ישראליות רבות, ובהן גם יצירות שניתן לאמר שהן יצירות מדע בדיוני, או המכילות אלמנטים של מדע בדיוני (ופנטזיה) כמו חסמבה, דנידין, סדרת הבלשים הצעירים ועוד.

אשד גם יצר בשנת 1999 ביבליוגרפיה של כל המדע הבדיוני בעברית משנת 1882 עד שנת 1999. מעצם ההגדרה של יצירות משנת 1882 כיצירות מדע בדיוני נראה כי יש לאלי ולי חילוקי דעות על הגדרת הז'אנר (גילוי נאות: אלי הוא חברי האישי, ושנינו עובדים יחד בעמותת 'יקום תרבות'), שכן לדעתי הז'אנר כולו נוצר רק בשנת 1926.

מאמרו של אשד: 'יהודים בחלל: המקורות ההיסטוריים של הספרות הספקולטיבית המקורית בשפה העברית'⁷⁷, הוא אחד המאמרים היחידים הסוקרים את המדע הבדיוני בעברית.

⁷¹ מידע ביוגרפי על הסופרת ניתן למצוא בערך הויקיפדיה:

⁷¹ http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%94%D7%92%D7%A8_%D7%99%D7%A0%D7%90%D7%99

⁷² ראה ינאי (2009).

⁷³ כמו למשל מאמרה של גיל הראבן: 'על דברים שלא יעלו על הדעת', עמוד 43, שם.

⁷⁴ שגיב נקדימון (1999).

⁷⁵ פרטים על הספרים שתרגמה ניתן למצוא באתר הבית שלה:

⁷⁵ <http://www.metargemet.com/>

⁷⁶ פרטים ביוגרפיים על אלי אשד ניתן למצוא כאן:

⁷⁶ http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%9C%D7%99_%D7%90%D7%A9%D7%93

אתרי אינטרנט בעברית

כשם שבבואנו לחקור את המדע הבדיוני בכללותו, רשת האינטרנט היא כלי בעל ערך (ולמעשה חסר תחליף), כך גם בבואנו לחקור את הספרות הספקולטיבית בעברית, נגלה כי רשת האינטרנט היא כלי חיוני ביותר. להלן מספר אתרים חשובים להבנת הקורפוס הספקולטיבי בעברית:

אתר האגודה ופרס עינת⁷⁸

אתר האגודה ישראלית למדע בדיוני ופנטזיה משמש שער לקהילה זו בישראל. באתר ניתן למצוא סקירות של ספרי מקור וספרים מתורגמים בז'אנר, מידע על כנסי החובבים הקרבים, קישורים לחומרים ספרותיים ואחרים (סרטים, תוכניות טלוויזיה) המופיעים במקומות אחרים ברשת, ומידע על כנסי האגודה עצמם, ועל פעילויותיה.

לקראת רבים מן הכנסים של האגודה מוכרזות תחרויות נושאות פרסים של סיפורי מדע בדיוני ופנטזיה מקוריים. בעבר המשתתפים התחרות היו מעלים את הסיפורים עצמם לרשת באתר התחרות, וכיום התחרויות מבקשות שהסיפורים יישלחו למארגני התחרות בדואר אלקטרוני, ורק סיפורים שעלו לשלב הגמר מפורסמים באתר התחרות.

כיום ניתן למצוא מאות רבות של סיפורים מקוריים בעברית שהוגשו לתחרויות השונות באתר האגודה.

האתר גם מכיל מאמרים ספרותיים המנתחים תופעות שונות במדע הבדיוני העולמי, וסקירות על ספרי מקור בעברית (כמו גם על ספרים מתורגמים). רוב ספרי המקור שייסקרו להלן זכו לביקורת באתר האגודה.

אתר בלי פאניקה⁷⁹

'בלי פאניקה' הוא אתר העוסק במדע בדיוני, פנטזיה וספרות ספקולטיבית אחרת בעריכתו של רמי שלהבת⁸⁰. באתר ניתן למצוא מספר לא מבוטל של סיפורי מקור בעברית (לאחר עריכה), והוא מכיל גם מידע ביבליוגרפי חשוב לחקר התחום, כמו 'רשימת ארז' הכוללת את כל ספרי המדע הבדיוני והפנטזיה שיצאו לאור בישראל⁸¹, וכמו רשימת כל סיפורי המדע הבדיוני והפנטזיה שהופיעו בעברית.⁸²

האתר גם מכיל מאמרים ספרותיים המנתחים תופעות שונות במדע הבדיוני העולמי, וסקירות על ספרי מקור בעברית (כמו גם על ספרים מתורגמים). ספרי מקור רבים שייסקרו להלן זכו לביקורת באתר 'בלי פאניקה'.

⁷⁷ אשד (2002).

⁷⁸ כתובת האתר:

⁷⁸ <http://www.sf-f.org.il/>

⁷⁹ כתובת האתר:

⁷⁹ <http://www.blipanika.co.il/>

⁸⁰ רמי שלהבת הוא אחד מן החברים הפעילים באגודה בשנים האחרונות, והמידע באתר 'בלי פאניקה' לא משכפל את המידע באתר האגודה.

⁸¹ הרשימה נמצאת כאן:

⁸¹ <http://www.blipanika.co.il/?p=637>

⁸² הרשימה נמצאת כאן:

⁸² <http://www.blipanika.co.il/?p=636>

ישנם אתרים נוספים המכילים מספר גדול של יצירות מדע בדיוני בעברית, או דיון ספרותי משמעותי בתחום. אציין רק עוד שלושה:

- אתר ISF, שעסק בתחום בשנים 2001-2010, וכעת מכיל רק חומרים מתקופה זו.⁸³
- פורום כותבי מדע בדיוני ופנטזיה בתפוז⁸⁴ - הפורום מתפקד כסדנה כתיבה לסופרי מדע בדיוני ופנטזיה כבר יותר משמונה שנים. נראה לי שאין פורום מקביל לסופרים מתחילים באף ז'אנר אחר בישראל.
- הויקיפדיה בעברית מכילה מידע רב על חלק מן הכותבים בתחום כמו גם על כותבי עת בתחום הספרות הספקולטיבית שיצאו לאור בעברית כמו 'פנטזיה 2000' ו-'חלומות באספמיה'.

שתי גישות לחקר המדע הבדיוני והפנטזיה כחלק מן הספרות העברית - המשך או יבוא?

מתוך סקירת המחקר של שגיב נקדימון מחד, ושל אשד מאידך, נראה כי ישנן שתי גישות אפשריות לדיון בספרות ספקולטיבית ישראלית - הגישה השגיב נקדימונית, הטוענת כי הספרות הספקולטיבית בעברית היא 'יבוא תרבותי'⁸⁵, תוך התאמות מסוימות, והגישה של אלי אשד, הטוענת כי המדע הבדיוני בעברית מתחיל עוד מספר בראשית.

לאחר עיון ביצירות הנכתבות בעברית נראה כי יש מידה של צדק עם שתי דרכי ההסתכלות.

בעוד שהיצירה של 'לב הקורפוס' - אנשי האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, מקושרת היטב לספרות מתורגמת, וליצירה העולמית בז'אנר, ולכן מתאימה לתזה השגיב נקדימונית, ניתן למצוא יוצרים אחרים המנסים להוות המשך ליצירות יהודיות קדומות כמו ספר בראשית, התלמוד הבבלי, והסיפורים של רבי נחמן מברסלב.

אם 'נמדוד' את המדע הבדיוני בעברית בפרט, ואת הספרות הספקולטיבית בכלל על פי ה'סרגל' בעל שבעת המאפיינים לעיל, נראה כי היצירות שברצוני לסווג כ'לב הקורפוס' הן בדרך כלל בעלות מספר גדול יותר של מאפיינים לפי הסרגל לעיל, וכך המצב של הספרות הספקולטיבית בעברית הוא מעניין ומורכב - לב קורפוס שהוא 'יבוא', ושולי קורפוס שלפחות חלק מהן הוא המשך של הספרות העברית לדורותיה, לעתים אף יותר מן הספרות הישראלית ה'ריאליסטית'.

מובן שניתן לחשוב על יצירות ספרותיות שתהיינה נאמנות ל'אסתטיקה המדעית' של המדע הבדיוני מחד, ותהיינה המשך של הספרות העברית לדורותיה מאידך, אבל יצירות כאלה הן נדירות ביותר.⁸⁶

מכאן ואילך אסקור את ההיסטוריה המובילה ליצירת לב הקורפוס של המדע הבדיוני בפרט והספרות הספקולטיבית בכללי בעברית, ואז את לב הקורפוס עצמו.

אחרי כן אסקור 'תתי קבוצות' אחרות בתוך המדע הבדיוני בעברית. מובן שלחלק מ'תתי הקבוצות' להלן יש היסטוריה מעט שונה מן ההיסטוריה של לב הקורפוס, אך לצערי לא אוכל לסקור את כל ההיסטוריה של הז'אנר בעבודה זו.

⁸³ כתובת האתר:

⁸³ <http://www.isf.co.il/>

⁸⁴ כתובת הפורום:

⁸⁴ <http://www.tapuz.co.il/forums2008/forumpage.aspx?forumid=438&r=1>

⁸⁵ מתוך 'תקציר העבודה', שגיב נקדימון (1999).

⁸⁶ דוגמא אפשרית ליצירה כזאת היא הסיפור 'מורה אני' מאת עדו גנדל. כיוון שהספר של גנדל המכיל את הסיפור יצא לאור בהוצאת 'רסיס נהרה' שבבעלותי, לא ארחיב עליו את הדיבור כאן.

ההיסטוריה והמבנה של 'לב הקורפוס' של הספרות הספקולטיבית בעברית

תרגומים ראשונים (רטוש)⁸⁷

המאמצים הראשונים ל'הנחיל' את המדע הבדיוני בישראל היו מצד אנשים שונים הקשורים לתנועה הכנענית, ובפרט מצד יונתן רטוש שתרגם ופרסם את קובץ המדע הבדיוני הראשון בעברית 'היה היה בעתיד' בשנת 1952. באותם ימים יצא לאור גם מגזין המדע הבדיוני הישראלי הראשון 'קוסמוס'. קוסמוס לא האריך ימים, ובסך הכל יצאו לאור ששה גיליונות, ועד מהרה גם רטוש המשיך להקדיש את עיקר מרצו לתחומים אחרים.

המתרגם הראשון שהקדיש את עיקר מרצו לתרגום מדע בדיוני לעברית היה עמוס גפן שהחל לפעול בשנות הששים כשתרגם רומן של רוברט היינלין. תרומתו של גפן לתחום מוכרת היום. פרס המדע הבדיוני היוקרתי ביותר בישראל (והמוענק על ידי האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה) נקרא פרס גפן.

כזכור לקוראים, היינלין הוא מן היוצרים הבולטים של תור הזהב, וכך תרגומים של יצירות תור הזהב בשנות הששים בישראל, העמידו את המדע הבדיוני בישראל במצב של דיסינכרוניזציה עם המדע הבדיוני בארצות הברית, כי רוב התרגומים התבצעו בשנות השבעים והשמונים, לרוב כמה עשורים לאחר כתיבת היצירות. במידה מסוימת, דיסינכרוניזציה זו נמשכת עד היום.

מפעלי תרגום עצומים (עם עובד, אופוס, ועוד)

אם ניתן לטעון בהיסוס שהפרוטו מדע בדיוני הישראלי, עד שנת 1979 נוצר בעקבות תרגומו של רטוש, הרי שניתן לטעון בבטחה כי המדע הבדיוני שנוצר בישראל החל משנת 1979 נוצר בעקבות תרגומים של מדע בדיוני ופנטזיה.

ללא כל ספק הסדרה הראשונה והמשפיעה ביותר של תרגומים הייתה סדרת המדע הבדיוני של עם עובד שהחלה לצאת לאור בשנת 1977. במסגרת סדרה זו תורגמו ספרים רבים של רוברט היינלין, אייזק אסימוב, ארתור סי קלארק ורוג'ר זילאזני ועוד. כמי שגדל לתוך המדע הבדיוני המתורגם בראשית שנות השמונים, אני מעיד כי רוב היצירות שתורגמו ונקראו היו של 'תור הזהב'. יצירות גל חדש שתורגמו היו יותר של יוצרים על גבול הפנטזיה כמו פיליפ חוזה פארמר, רוג'ר זילאזני ומייקל מורקוק, מאשר של 'אבות התקופה' כמו אורסולה לה גוין ופיליפ ק' דיק. רוב היצירות של סופרים אלה תורגמו רק החל מסוף שנות התשעים.

רוב סופרי המדע הבדיוני הפעילים בישראל היום, וגם סופרים הכותבים הן ספרות ספקולטיבית והן ספרות מיינסטרים כמו אתגר קרת, אסף גברון ועוזי וייל, קראו את ספרי הסדרה, ואת גליונות פנטזיה 2000 (ראה בהמשך) בנעוריהם והושפעו מהם.

בסוף שנות התשעים הוצאות לאור נוספות החלו לתרגם סדרות של מדע בדיוני ופנטזיה. הבולטת מבין ההוצאות הללו היא הוצאת אופוס, ואולם מראשית שנות האלפיים מספר הוצאות קטנות כמו אודיסיאה, ינשוף, קדמת עדן ואחרות מתמקדות

⁸⁷ הסקירה ההיסטורית של המד'ב בעברית נשענת בעיקר על עיון באתר האגודה, באתר בלי פאניקה, זכרונות וראיונות אישיים, וערך הויקיפדיה (כולל ההפניות הנובעות ממנו) להלן:

⁸⁷http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%93%D7%A2_%D7%91%D7%93%D7%99%D7%95%D7%A0%D7%99

בתרגומי מדע בדיוני איכותיים מאנגלית. בני נוער הגדלים בישראל בשנים האחרונות חשופים למיטב המדע הבדיוני והפנטזיה העולמית המתורגמים לעברית תדיר, מסיבות מסחריות בעיקר.

פנטזיה 2000 ומגזינים אחרים עד שנות השמונים

כשם שניתן לטעון, למרות התחלות מוקדמות רבות, כי ז'אנר המדע הבדיוני החל בשנת 1926, בעקבות פרסום הז'ורנל Amazing Stories, כך ארצה לטעון כאן כי למרות התחלות רבות ומגוונות, המדע הבדיוני בישראל החל בשנת 1979 (או בדצמבר 1978 למדקדקים) עם פרסום החוברת הראשונה של כתב העת 'פנטזיה 2000'.

פנטזיה 2000 יצא לאור בין השנים 1978-1984, בתקופה זו יצאו לאור 44 גיליונות. העיתון הפסיק לצאת לאור מסיבות כלכליות, יש לשער שהאינפלציה שהשתוללה בין השנים הללו בישראל לא הקלה על ההוצאה לאור. הגיליונות הכילו בעיקר סיפורי מדע בדיוני קצרים מתורגמים מאנגלית, אבל לראשונה גם סיפורי מדע בדיוני מקוריים בעברית. העיתון הכיל גם מדורים לסקירת ספרים וסרטים.

הפעילות של אנשי פנטזיה 2000 המרכזיים נמשכה הלאה גם אחרי שהפסיק לצאת לאור, ולמעשה מי שהקים את האגודה למדע בדיוני ופנטזיה בשנת 1996 היו כולם כמעט אנשים שהיו קוראים או כותבים ב'פנטזיה 2000'.

אגודה ישראלית למדע בדיוני ופנטזיה ואגודות אחרות

האגודה למדע בדיוני ופנטזיה, כמו גם אגודות נוספות העוסקות בתחומים דומים כמו האגודה למשחקי תפקידים בישראל, אגודת טולקין הישראלית, ושתי אגודות שנסגרו: מועדון סטארבייס 972 ושגרירות סאנדייל בישראל, מקיימות פעילות של מדע בדיוני באופי החובבי שעוצב בארצות הברית ומופעל גם במקומות שונים בעולם מאז שנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת (אגודת טולקין האנגלית נוסדה בשנת 1969). פעילות האגודה בהפעלת כנסים, כתבי עת מקוונים ולא מקוונים, פורומים באינטרנט, ומפגשי קריאה, היא זאת שיצרה בסופו של דבר את התשתית עליה נשענת הספרות הספקולטיבית הישראלית עד ימינו אלה.

חלומות באספמיה ומגזינים אחרים בשנות האלפיים

בשנת 2002 החל לצאת כתב עת שכלל בעיקר סיפורי מדע בדיוני ופנטזיה ישראלי בשם 'חלומות באספמיה'. כתב העת יצא בעשרים גיליונות עד אפריל 2008, ואתר האינטרנט שלו עדיין קיים נכון למועד כתיבת שורות אלה.

כבר מן השם 'חלומות באספמיה' לעומת השם 'פנטזיה 2000' ניתן להסיק על הדגש העברי מקורי הרב יותר של 'חלומות באספמיה', ואכן הסיפורים המקוריים שהופיעו ב'חלומות באספמיה' היו רבים יותר, מגוונים יותר, ישראליים יותר, ולדעתי טובים יותר מאשר אלה שהופיעו בפנטזיה 2000 בשעתו. אנשי 'חלומות באספמיה', ואנשי האגודה, היו גם אלה שתרמו לגיליון החגיגי של פנטזיה 2000 שיצא לאור בשם 'פנטזיה 3000' בשנת 2008.

ה'מימד העשירי' היה העיתון של האגודה למדע בדיוני ופנטזיה והוא החל לצאת לאור בשנת 2000. העיתון הפסיק לצאת במתכונת של ירחון או דו ירחון באפריל 2009 לאחר 36 גיליונות. ההחלטה של חברי האגודה הייתה להוציא לאור גיליון שנתי הכולל אך ורק ספרות ספקולטיבית מקורית בעברית. עד כה יצאו לאור ארבעה גיליונות של שנתון זה הנקרא 'היה יהיה'. חלק מן הסיפורים שינתחו בפרק העוסק בתרומת הספרות הספקולטיבית בעברית לספרות העברית בכללותה, יבואו מתוך הקובץ 'היה יהיה' אחת שיצא לאור באוקטובר 2009.

לפחות מאז שנת אלפיים קיימים באינטרנט מספר פורומים המאפשרים העלאה של סיפורי מדע בדיוני, פנטזיה, ויצירות ספקולטיביות אחרות בעברית ודיון ערני אודותיהם. כמה מן האתרים והפורומים הללו נסקרו לעיל.

התפתחות היסטורית בסיפורי מדע בדיוני בלב הקורפוס

אחד מן הפרמטרים המבדילים בין היצירות המוקדמות של פנטזיה 2000, לבין הסיפורים בחלומות באספמיה ו'בהיה יהיה' הוא מידת ה'ישראליות' של הגיבורים ושל העלילה בכללותה. הברדל חשוב אחר הוא רוחב היריעה של הסיפור, הן מבחינת 'פיסת העולם' הנזכרת בו, והן מבחינת איכות התיאור של העולם.

הנה מספר קטעים קצרים מתוך סיפורים מ'פנטזיה 2000', 'חלומות באספמיה' ו'היה יהיה' שימחישו אולי את ההבדלים: הערה: בשלושת המקרים הבאתי רק את תחילת הסיפור.

מתוך גל עין מאת יוסף הדס פנטזיה 2000 גיליון 10 1979

קרימסון הוא כוכב תיירות מובהק. הוא מתבלט בעיקר בשלל הצבעים שהתברך בו. נופיו מעניקים את התחושה של עולם אגדות קסום המזכיר את הסרטים המצויירים שיוצרו בעולם הישן לפי הפנטזיות של וולט דיסני. הצבע השולט הוא אדום או ארגמני, ומכאן גם שמו של הכוכב (הערת שוליים באנגלית CRIMSON = ארגמן), אך התייר אינו יכול להתעלם משפע הגוונים הנפלאים שפיזר הטבע ביד נדיבה.

אורך הסיפור כשלושת אלפים מלים, זהו סיפור ארוך יחסית לסיפורי מקור בפנטזיה 2000.

מתוך ה.ה. סופרסטאר מאת ניר יניב חלומות באספמיה גיליון 2 2002

היינו חמישה: מלווין, קלווין, המפקד, ישעיהו האידיוט ואנוכי. המפקד פיקד. מלווין וקלווין היו רובאים, אני התעסקתי בניווט וישעיהו עלוב הנפש היה המאגיסט, זאת אומרת הוא סחב את מכונת הזמן.

'שימו לב', אמר המפקד. 'זה פשוט מאוד. אנחנו מגיעים למקום - זה אמור להיות גבעה או הר קטן - ויש שם כמה אנשים צלובים. אנחנו מגיעים לטווח - מהו הטווח?'

'חמישה מטרים!' אמר האוויל.

אורך הסיפור הוא פחות מאלף מילה, זהו אורך אופייני לסיפורים בגיליון זה של 'חלומות באספמיה' המכריז על השער כי יש בו 25 סיפורי מקור, מספר גדול מאוד ביחס למספר סיפורי המקור שהופיעו בגיליון אפייני של 'פנטזיה 2000'.

מתוך הלכתי לאיבוד, תכף אשוב מאת רותם ברוכין היה יהיה אחת 2009

נועה התעוררה בחדרה הלבן.

הוא לא היה, בעצם, בדיוק חדר. הוא גם לא היה מאוד לבן. כלומר, אולי היה לבן פעם. כעת היה צבעו אפוד-דהוי, עם נגיעות קלות של חום שהעידו על התיישנות, ועם זאת רמזו לכך שהאדם שבנה וצבע את החדר עשה זאת באהבה. גם כתמי הצבע המקוריים הבודדים שעוד נותרו על הקירות המתקלפים, לא היו לבנים לחלוטין. מעצב פנים היה אולי מגדיר את הצבע

כ'שנהב מוכתם'. נועה לא הייתה מעצבת - למרות שחשבה על זה פעם, בכיתה ג' - ולכן החליטה שזה היה חדר, והוא היה לבן, ושלה, וזה היה טוב מספיק. ניתן היה לומר שהיא מצאה אותו - אם כי היא עצמה לעולם לא הייתה משתמשת במילים האלו.

אורך הסיפור כ 25,000 מילים. זהו הסיפור הארוך ביותר בקובץ, אך רובם ארוכים יותר משלושת אלפים מילים.

ההתפתחות החלה בז'אנר

בתחילת הסיפור 'גל עין' אנו מתוודעים אל הכוכב קרימסון. מחד, שם הכוכב הוא לועזי, ומאידך הסיפור מסביר לנו את משמעות השם הלועזי בהערת שוליים. גם מן הפסקה הראשונה הזאת ניתן לראות כי הסיפור 'מחפש את דרכו' בין האנגלית לעברית. תיאור פני הכוכב המדומים ל'סרטים המצויירים שיוצרו בעולם הישן לפי הפנטזיות של וולט דיסני', מראה כי השפה עצמה מחפשת עולם רפרנציאלי שעליו היא יכולה להישען, אך העולם הזה הוא דל, וכך, אני חושש, גם הסיפור עצמו.

בסיפור ה.ה. סופרסטאר השפה מתלבטת בין האנגלית לעברית. כך למשל שמות הגיבורים הם: 'מלווין, קלווין, המפקד, ישעיהו האידיוט ואנוכי' כלומר מצד אחד שמות אנגלוסקסיים מוכרים, כמעט מגוחכים, באמצע שילוב פרדוקסלי, ישעיהו האידיוט, ולבסוף אנוכי, מלה בעברית גבוהה, תנ"כית.

המילה 'המגיסט' המוכרת לכל חייל משמשת כאן ביחס למכונת הזמן. כלומר אין כאן רק ערבוב של עברית ואנגלית, אלא גם ערבוב של הסלנג הצבאי, עם הסלנג של המדע הבדיוני.

בהמשך הסיפור מתברר כי המשימה היא להציל את ישו מן הצליבה, אך החבורה העליזה מצילה במקום זה את המן הרשע. נראה כי המחבר משתמש בערבוב, או בכלבול השפתי שלו כדי לייצג בלבול גדול יותר, מטפיזי.

בראשית הסיפור 'הלכתי לאיבוד תכף אשוב', אנו מכירים את נועה, שם ישראלי בהחלט, ורואים את החדר הלבן, אבל לא לבן לגמרי, דרך עיניה. כבר בסוף הפסקה הראשונה אנו מתוודעים לאופיה של נועה דרך המשפט: 'ניתן היה לומר שהיא מצאה אותו - אם כי היא עצמה לעולם לא הייתה משתמשת במילים האלו'.

המשפט הזה, שם הסיפור שעוסק בהליכה לאיבוד, וההשלמה או חוסר האכפתיות של נועה לגבי הצבע המדויק של החדר, מעוררים בקורא ציפייה כי נועה היא 'ההולכת לאיבוד', שאף פעם אינה מוצאת דברים. ציפייה זו מתבררת כנכונה בהמשך הסיפור, אך כשם שנועה כן 'מצאה' את החדר בוא היא מתעוררת היא מוצאת בן זוג, ומשלימה עם חסרונותיה עד סוף הנובלה.

יש כאן תופעה היסטורית ספרותית מעניינת. נראה כי סיפורי המדע הבדיוני המופיעים ב'פנטזיה 2000', הם לא פחות 'מדע בדיוניים' מן הסיפורים המופיעים בקובץ 'היה יהיה אחת'. אם כבר, ניתן לאמר את ההיפך. בחלק מן הסיפורים ב'היה יהיה אחת' נראה מדע בדיוני 'רך' יותר, ופנטזיה שמקפידה פחות על ה'חוקים' של עצמה, מאשר בסיפורים ה'קשים' של 'פנטזיה 2000'.

השינוי דווקא חל במידת ה'ספרותיות' של הסיפורים, ברוחב הריעה, ובמידת הפירוט של העולם המדומין שבהם. נראה כי יחד עם נועה, גם ז'אנר המדע הבדיוני והפנטזיה בעברית, החל למצוא את דרכו סוף סוף בשלהי 2009.

וכך הגיעה הספרות הספקולטיבית בישראל את המצב בו היא נמצאת בימים אלה ממש. כיום ישנם מספר סופרי ספרות ספקולטיבית הפועלים בלב הז'אנר. כעת אציג את הביוגרפיות של ששה מהם, על מנת לעמוד הן על האופי החברתי שבו נוצר לב הקורפוס הספקולטיבי העברי, והן כדי לעמוד על כמה מוטיבים תמטיים משותפים בהמשך.

ישנם שישה סופרים של ספרות ספקולטיבית בעברית, הפעילים במעגלי הפעילות השונים של חובבי המדע הבדיוני, הפנטזיה ושאר תחומי הספרות הספקולטיבית בישראל, ובעיקר באגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, שפרסמו עד היום ספר אחד או יותר בתחום.

להלן רשימת הסופרים הללו, ותיאור קצר אודות כל אחד מהם:

ורד טוכטרמן (1970-) סופרת מדע בדיוני ופנטזיה ומתרגמת

ורד טוכטרמן נולדה בבואנוס איירס ועלתה לארץ עם משפחתה בגיל שלוש. מאז ועד היום היא מתגוררת בחיפה, מלבד שנתיים בהן התגוררה ברמת ישי. טוכטרמן למדה פסיכולוגיה לתואר ראשון, ולא סיימה את הדוקטורט שלה בתחום. היא תרגמה עשרות ספרים לעברית (רובם ספרי מדע בדיוני ופנטזיה), ומתפרנסת מתרגום. בין הספרים שתרגמה: קורליין מאת ניל גיימן (בהוצאת אופס, 2003) וג'ונתן סטריינג' ומר נורל מאת סוזנה קלארק (ינשוף וכתר, 2007).

טוכטרמן הייתה העורכת המייסדת של 'חלומות באספמיה', כתב עת למדע בדיוני ופנטזיה שיצא בשנים 2002-2008, ונודע באיכותו הגבוהה, ובכמה שנתן לסיפורי מדע בדיוני ופנטזיה בעברית, בשנים 2002-2007.

סיפוריה הקצרים התפרסמו במגוון כמות למדע בדיוני ופנטזיה בארץ, ושלושה מסיפוריה תורגמו ופורסמו במגזינים ואנתולוגיות בשפות זרות.

בשנת 2010 זכתה בפרס גפן למדע בדיוני ופנטזיה על סיפור קצר שכתבה.

ספרה 'לפעמים זה אחרת' ובו מגוון סיפורים קצרים יצא לאור בהוצאת אופוס בשנת 2002.

ספרה 'דם כחול', שהוא במידה מרובה 'ספר הערפדים' המקורי הראשון בעברית⁸⁹ יצא לאור בהוצאת יניב בשנת 2011. טוכטרמן היא אחד הקולות הבולטים במדע הבדיוני ובפנטזיה הנכתבים בעברית. ביצירתה היא משלבת נושאים 'נשיים' כמו אהבה וזוגיות, עם נושאים מדע בדיוניים 'קלאסיים' או 'קשים'. למשל הסיפור 'במזל קשת' (שפורסם באתר האינטרנט 'בלי פאניקה' בשנת 2004) עוסק במישהי שהצליחה לבודד את ההורמון הגורם להתאהבות, ובזכות זאת פתחה משרד לשידוכים.

בהמשך העבודה אדון עוד ביצירתה של טוכטרמן, ובתרומתה לפיתוח הז'אנר בעברית.

ניר יניב (1972-) סופר מדע בדיוני ופנטזיה ומוזיקאי

ניר יניב נולד בירושלים, וגדל בקריות, כיום הוא מתגורר בתל אביב. ניר יסד את כתב העת של האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה - המימד העשירי אותו ערך בין השנים 2000-2007. הוא ערך את כתב העת חלומות באספמיה, בשנים 2007-2008. ניר הוא גם מוזיקאי, מתכנת מחשבים, ועיתונאי.

הטון העריכתי של יניב הוא דומיננטי מאוד, וסייע לעצב את האתוס של המדע הבדיוני, הפנטזיה, וסוגות ספקולטיביות אחרות הנכתבות בישראל כיום, ובמיוחד זו הנכתבת בזיקה לאגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה. כך למשל סייעה הביקורת הקטלנית של יניב לגבש דעה שלילית כנגד כותבי פנטזיה ישראליים כמו חנן קוגל.

⁸⁸ המידע הביוגרפי אודות הסופרים להלן נלקח מתוך המידע המצוי אודותיהם באינטרנט, ומתוך ראיונות אישיים עמהם.

⁸⁹ ישנם עוד ספרים שטוענים לכתר הזה, אבל לכל הפחות סביר לטעון שזהו ספר הערפדים הראשון בעברית שנכתב מתוך מודעות לז'אנר ספרות הערפדים באנגלית.

חלק ניכר מיצירתו של יניב הוא קומי. מוטיב בולט אחר ביצירתו הוא האהבה למוזיקה, ושילוב בין מוזיקה ובין מדע בדיוני. אחד מסיפוריו הידועים עוסק בטרק מתוך דיסק המחזיר את השומע שלוש דקות ועשרים שלוש שניות אחורה בזמן, בכל פעם בה הוא מנוגן.

יניב פרסם עד היום שלושה ספרים בעברית:

כתוב כשד משחת (הוצאת אודיסיאה 2006) - אוסף סיפורי מדע בדיוני ופנטזיה קצרים.

רצח בדיוני (עם לביא תדהר, יצא לאור גם באנגלית) - תעלומת רצח המתרחשת בכנס של מדע בדיוני. זה לא ספר מדע בדיוני או פנטזיה, אך תרומתו לגיבוש 'זהות מדב'פית ישראלית', היא חשובה.

ימי תל אביב האחרונים (עם לביא תדהר, יצא לאור לראשונה באנגלית) - תיאור דיסטופי של הרס העיר תל-אביב על ידי חיזרים.

בהמשך העבודה אדון בתרומתו של ניר יניב לספרות הספקולטיבית הישראלית.

לביא תדהר (1976-) סופר מדע בדיוני ופנטזיה בעברית ואנגלית ועורך ספרותי באנגלית

לביא תדהר נולד בקיבוץ דליה. במהלך חייו הוא גר בדרום אפריקה, אנגליה, ונואטו ולאוס. כיום תדהר מתגורר בלונדון, והוא סופר במשרה מלאה. לטענתו קל הרבה יותר להתפרנס מכתבת מדע בדיוני ופנטזיה באנגלית מאשר בעברית, והוא אכן מצליח להתפרנס בלונדון כסופר.

תדהר פרסם עד כה לפחות שמונה ספרים באנגלית, וסיפורים קצרים שלו פורסמו במספר גדול של אנתולוגיות. הוא גם ערך שתי אנתולוגיות למדע בדיוני ופנטזיה הכוללות סיפורים שונים בד'אנר מרחבי העולם.

בשנת 2012 נבחר תדהר כמועמד לפרס הפנטזיה הבריטי, עבור ספרו: 'Gorel and the Pot Bellied God'. באותה שנה היה תדהר מועמד גם לפרס סיידוייז עבור ספרו 'קמרה אובסקורה'.

בעברית ראו אור עד כה שניים מספריו:

רצח בדיוני (עם ניר יניב, יצא לאור גם באנגלית) - תעלומת רצח המתרחשת בכנס של מדע בדיוני. זה לא ספר ספקולטיבית, אך תרומתו לגיבוש 'זהות ספקולטיבית ישראלית', היא חשובה.

ימי תל אביב האחרונים (עם ניר יניב, יצא לאור לראשונה באנגלית) - תיאור דיסטופי של הרס העיר תל-אביב על ידי חיזרים.

תדהר אוהב לשלב גיבורים ספרותיים רבים מן ה'מיתולוגיה' של הספרות העברית הפופולרית. כך למשל בסיפורו 'לילות עקרב וסתר' שפורסם באתר האינטרנט 'בלי פאניקה' בשנת 2004, נמצא את גיבורי חסמבה, את הבלש דוד תדהר, את פרופסור קתרוס מסדרת ספרי דנידין, ואת יואב בן חלב.

בהמשך העבודה אדון בתרומתו של לביא תדהר לספרות הספקולטיבית בישראל.

גיא חסון (1971-) סופר מדע בדיוני ופנטזיה, מחזאי וקולנוען

גיא חסון נולד בשנת 1971 בתל אביב. בשנות העשרה של חייו חי חסון ארבע וחצי שנים בטוסון אריזונה. כשהחל לכתוב מדע בדיוני בגיל שבע עשרה, כמעט שלא הייתה אופציה לכתוב מדע בדיוני בעברית, ולכן רוב יצירותיו נכתבות במקור בשפה האנגלית ומתורגמות לעברית.

שש מהצגותיו הועלו על במות שונות ברחבי ישראל. ביניהן 'אלף-נון' שהופיעה בפסטיבל עכו לתיאטרון לתיאטרון נסיוני אחר ב-1992, ו'הילד שהפך לביצה' שהופיעה בפסטיבל הבינלאומי להצגות ילדים ונוער בחיפה ב-1994.

בשנת 2008 כתב וביים את הסרט 'לב של אבן', סרט מד'ב ישראלי באורך מלא שהופיע לראשונה באייקון 2008, ולאחר מכן בסינמטק ת"א.

סיפוריו הקצרים התפרסמו בעברית ב'חלומות באספמיה' ובאתר 'בלי פאניקה', והוא זכה פעמיים בפרס גפן של האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה. שלושה מספריו עד כה ראו אור באנגלית, אך לא בעברית (2001, 2006, 2011).

ספריו של גיא חסון שראו אור בעברית עד כה:

'הצד האפל' בהוצאת ביתן 2003.

'מציאות: המשחק' בהוצאת ביתן 2005.

'מחשבות נסתרות' הוצאת יניב 2012.

יצירתו של חסון מתאפיינת במוטיבים 'קלאסיים' של מדע בדיוני 'קשה', ובעיקר סיפורים בהם למחשב או לסימולציה מחשב יש חלק חשוב בעלילה.

מוטיב חוזר אחר ביצירתו של חסון הוא 'כל האפשרויות פתוחות'. כך בספרו 'מציאות: המשחק', גואל סטריקלנד, הגיבור הראשי, מרים חפץ שמכניס אותו לתוך משחק שחוקיו אינם ברורים לו, ושלא ניתן לצאת ממנו.

בהמשך העבודה אדון בתרומתו של תדהר לספרות הספקולטיבית בישראל.

יעל פורמן

יעל פורמן נולדה בשנת 1973, סופרת מדע בדיוני ישראלית. סופרת. פעילה באגודה הישראלית למדע בדיוני ולפנטזיה. טבעונית ופעילת זכויות בעלי חיים. מתגוררת בגבעתיים. רבים מסיפוריה התפרסמו באסופות שונות, במגזינים 'מטען' ו'חלומות באספמיה' וכן באתרי אינטרנט שונים ביניהם 'בלי פאניקה'.⁹⁰

עד כה ראה אור ספר אחד של יעל בעברית:

ילדי בית הזכוכית (הוצאת מודן 2011) - רומן לילדים

בהמשך העבודה אדון בתרומתה של פורמן לספרות הספקולטיבית בישראל.

⁹⁰ עוד מידע ביגרפי אודות יעל פורמן ניתן למצוא בערך הויקיפדיה אודותיה:

⁹⁰http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%99%D7%A2%D7%9C_%D7%A4%D7%95%D7%A8%D7%9E%D7%9F

עידו גנדל (נולד ב-1977) הוא סופר ומתרגם ישראלי הכותב בעיקר בסוגות המדע הבדיוני והפנטסיה.

עידו גנדל הוא בעל תואר ראשון בפסיכולוגיה ובסוציולוגיה ותואר שני בפסיכולוגיה קוגניטיבית מטעם אוניברסיטת תל אביב

סיפוריו הקצרים הופיעו בזירות רבות בסצנת המד'ב הישראלית, ובכלל זה בשני כתבי העת המקומיים, מרקורי וחלומות באספמיה, וכן בגיליון האיחוד של פנטסיה.⁹¹

עד כה יצא לאור ספר אחד של עידו גנדל בעברית:

ימים באים - הוצאת רסיס נהרה, 2007 - אוסף סיפורים קצרים.⁹²

כיוון שאני הוצאתי לאור את ספרו של גנדל, לא אדון בתרומתו (החשובה לדעתי) לספרות הספקולטיבית בישראל. בנוסף לסופרים שצוינו לעיל, ישנם עוד מספר סופרים (ובעיקר סופרות) בולטים במעגלי האגודה, שלא מן הנמנע שיוציאו לאור ספר בזמן הקרוב והן: רותם ברוכין, קרן לנדסמן, הדס משגב, ויעל מיכאלי. בהמשך העבודה אדון גם ביצירות של ברוכין, לנדסמן ומיכאלי ובתרומתן לספרות הספקולטיבית בישראל. מכל האמור לעיל ניכר שהאגודה, והסופרים הפועלים במסגרתה מייצרים מגוון רחב ותוסס של ספרות ספקולטיבית מקורית בעברית, אתיחס למשותף בין ששת הסופרים לעיל בהמשך הפרק הזה, ובסוף הפרק הבא.

הערכת גודל של לב הקורפוס

אם נקבל את ההגדרה ש'לב הקורפוס' של הספרות הספקולטיבית בישראל הוא היצירה הקשורה לאגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, ולמעגלים שקדמו לה ויצרו אותה, ניווכח כי מדובר בקורפוס הכולל מאות רבות של סיפורים קצרים, שחלקם פורסמו רק ברשת האינטרנט. להלן סקירה קצרה של המקומות בהם פורסמו סיפורים מן הז'אנרים השונים של הספרות הספקולטיבית בעברית המשתייכים ללב הקורפוס (מלבד הספרים שצוינו לעיל):

פנטזיה 2000 - כשמונים סיפורי מקור (לא כולל שירים).⁹³

חלומות באספמיה - כמאתיים וארבעים סיפורים.⁹⁴

המימד העשירי - כארבעים סיפורים (לא כולל שירים).⁹⁵

מרקורי (כתב עת שראה אור בשנים 2007-2008) - כעשרה סיפורים (לא כולל שירים).⁹⁶

⁹¹ עוד מידע על עידו גנדל ניתן למצוא בערך הויקיפדיה אודותיו:

⁹¹ http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A2%D7%99%D7%93%D7%95_%D7%92%D7%A0%D7%93%D7%9C

⁹² גם ספרי 'כתר מלכות', ראה אור בהוצאת רסיס נהרה (שבבעלותי) בשנה זאת. לא כללתי את עצמי ברשימה, שכן אני סופר בולט פחות משאר הסופרים שצוינו לעיל.

⁹³ על פי 'רשימת קיפוד': <http://www.blipanika.co.il/?p=636>

⁹⁴ ראה שם.

⁹⁵ ראה שם.

היה יהיה (קבצים אחת, שתיים, שלוש וארבע) - כחמישים סיפורים (לא כולל שירים).⁹⁷

תיתכן כפילות מסוימת בין כל המקורות לעיל, כלומר סיפורים שפורסמו ביותר מפורום אחד, ואולם מספר הכפילויות הוא קטן.

סיפורים באינטרנט

אתר האגודה - קשה להעריך, אבל כולל סיפורים שלא עלו לגמר בתחרויות, מדובר בוודאי במאות רבות של סיפורים.⁹⁸

בלי פאניקה - כמאתיים סיפורים שפורסמו בעריכת רמי שלהבת.⁹⁹

פורום כותבי מדע בדיוני ופנטזיה - אנשים מעלים לפורום סיפורים רבים בגרסאות שונות, ולעתים קרובות נערכות תחרויות בפורום. סך הסיפורים הכולל שפורסם עד כה בפורום כולל בוודאי מאות רבות אם לא אלפי סיפורים.¹⁰⁰

לדמותה של הספרות הספקולטיבית בעברית

ישראל היא מדינה קטנה, וגם הספרות שלה היא 'מקושרת יותר' מאשר הספרות האמריקאית למשל. קשה ליצור בישראל 'איים' של ז'אנרים ה'מתבדלים' מן הספרות הכללית.

בעוד שהמדע הבדיוני האמריקאי יכול להתקיים כמעט בלא אינטראקציה עם הספרות הכללית (זה בוודאי נכון לפחות מרגע היווצרות הז'אנר בשנת 1926 ועד לפחות אמצע שנות התשעים. כיום המצב מורכב יותר), זה לא יכול להיות המצב בישראל.

שתי מסקנות נובעות כמעט מיידית מן הטענה הזאת:

- יש יותר מודעות של עולם 'ספרות המיינסטרים' לספרות הספקולטיבית בישראל מאשר במקומות אחרים.
- סופרי הספרות הספקולטיבית בישראל מנסים להצליח בדרך כלל גם בתחום הספרות היפה.

⁹⁶ ראה שם.

⁹⁷ ראה שם.

⁹⁸ עוד מידע על הנושא בשלושת הקישורים הבאים:

⁹⁸ <http://www.sf-f.org.il/index?skip=7&cat=9>

⁹⁸ <http://einat.sf-f.org.il/>

⁹⁸ http://corky.net/~sfsoc/olamot/?page_id=4

⁹⁹ מדור סיפורי מקור באתר 'בלי פאניקה':

⁹⁹ <http://www.blipanika.co.il/?cat=2>

¹⁰⁰ אתר הפורום:

¹⁰⁰ <http://www.tapuz.co.il/forums2008/forumpage.aspx?forumid=438&r=1>

על מנת להדגים את הטענה הראשונה מספיק לבחון את 'רשימת ארז', שהוזכרה בעמודים הקודמים, בעיון. ואכן עיון קצר ברשימה מעלה מספר גדול יחסית של סופרי 'מיינסטרים' ישראלים שפרסמו סיפורי מדע בדיוני בז'ורנלים השונים לדורותיהם, או ספרי מדע בדיוני. להלן רשימה חלקית:

- גיל הראבן פרסמה קובץ סיפורי מדע בדיוני בשם 'הדרך לגן עדן' בשנת 1999.
- דן תורן פרסם מספר סיפורים בפנטזיה 2000, למשל הסיפור 'צורות' בגיליון מספר 26.
- אמיר גוטפרוינד פרסם סיפור בשם 'דיד עמוק' בגיליון מספר 41 של פנטזיה 2000.
- אתגר קרת פרסם סיפור בשם 'הזדמנות שנייה' במימד העשירי, גיליון מספר 12.
- אסף גברון פרסם סיפור בשם 'מול המים, 2031' במימד העשירי, גיליון 3.

נסיון ההשתלבות של כותבי המדע הבדיוני בתחום הספרות הכללית (או האמנות הכללית, או הכתיבה הכללית), ניכר בשני מישורים: ראשית הסופרים אכן מנסים (ומצליחים) לעבוד בהוצאות הספרים הגדולות, לכתוב בעיתונים, לכתוב תסריטים ומחזות ועוד, כפי שנכתב לעיל, אבל יותר מכך, המדע הבדיוני עצמו, גם ב'לב הקורפוס' הוא לעתים קרובות 'רך' יותר, מאשר בלב הקורפוס של המדע הבדיוני האמריקאי.

הסיפורים שייסקרו בפרק על תרומת המדע הבדיוני לספרות העברית הם 'מדע בדיוני קשה' ככל שניתן למצוא ברחבי הקורפוס העברי, אך עדיין לא קם סופר שהצליח לברוא עולם עקבי כמו טולקין או רותפס, ועדיין לא קמה סופרת עברית שהצליחה לשלב מדע פופולרי ביצירתה כמו אסימוב או ארתור סי קלארק.

כל האמור לעיל הוא נכון לגבי לב הקורפוס, והוא נכון שבעתים לגבי יצירות שיש בהן מציאות שאינה 'המציאות המוכרת', אך ספק אם ניתן לכנות אותן ספרות ספקולטיבית, כמו ה'דיסטופיות החרדיות' של עמוס קינן או של יהושע בר יוסף. לטעמי לכל הפחות, המציאות הבדויה ביצירות אלה היא לא מספיק משכנעת (ובוודאי שלא מכילה את ערכי התמטיקה הקשורה לחקר ושילוב המוטיבים מדע פופולרי) ביחס ליצירות מדע בדיוני ופנטזיה מלב הקורפוס האמריקאי.

הביוגרפיות של הסופרים הישראליים שהופיעו מוקדם יותר בפרק זה, מראות כי לב הקורפוס הישראלי מכיל קבוצה מלוכדת של סופרים שלהם מספר צדדים משותפים והם:

- גילם נע בין 42-32.
- כולם מרגישים בנוח עם מדע וטכנולוגיה עדכניים, ועם השפה האנגלית.
- כולם פעילים באגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, סוג מסוים מאוד, מעט מנותק, של 'פעילות חברתית'.
- יש לכולם תחושה של 'חיים בבועה', אף אם לא כולם גרים בתל-אביב גופה (אלא בחיפה, רחובות או אזור השרון).

כפי שאראה בפרק הבא, הצדדים המשותפים בין הסופרים של 'לב הקורפוס' הישראלי אינם מפריעים להם ליצור ספרות ספקולטיבית טובה, אך הם כן מטילים על כתיבתם המשותפת מגבלות מסוימות.

מיפוי יצירות ספקולטיביות בעברית

מכאן ואילך אסקור את יצירות המדע הבדיוני והפנטזיה שאינן בלב הקורפוס הישראלי. כאמור לעיל, יצירות אלה הן לא יצירות שראוי להן להשתייך לספרות הספקולטיבית אם נחיל עליהן את הסטנדרטים המחמירים ביותר.

ניתן לחלק את היצירות הישראליות בז'אנר הספרות הספקולטיבית למספר קבוצות עיקריות, ובאופן זה אסקור אותן כאן:

ראשית ברצוני לסקור את היצירה של שני סופרים הסמוכים ללב הקורפוס של הספרות הספקולטיבית בעברית, הן מבחינה תמטית, והן מבחינה 'סוציולוגית'. שני הסופרים המשותפים לקטגוריה זו הם שמעון אדף ויואב אבני. למרות ההבדלים הברורים בין שניהם, השניים נמצאים בזיקה ברורה לקהילות המדע הבדיוני והפנטזיה בישראל בכלל, ולאגודה בפרט (כולל פרסום סיפורים, תרגום יצירות מאנגלית, ונוכחות בכנסים ובפורומים של חובבים).

שמעון אדף

שמעון אדף נולד בשדרות בשנת 1972, והוא סופר ומשורר שהיה עורך ספריית המקור של הוצאת 'כתר'. בעוד שני ספרי השירה של שמעון אדף התקבלו כספרי שירה 'מן המניין' בספרות העברית (ספרו 'אביבה לא' זכה בפרס עמיחי לשירה בשנת 2011, ואף נלמד בקורסים אוניברסיטאיים, לפחות באוניברסיטת בן-גוריון), קשה לאמר אותו הדבר על הפרוזה שלו.

ספרי הפרוזה של אדף נעים בין הפנטסטי (הן בגוון המדע בדיוני והן בגוון הפנטזיה), לבין הריאליסטי, ולגבי כמה מן הרומנים שלו קשה להכריע אם הם מתרחשים במציאות ריאליסטית או פנטסטית (כמו הרומן 'מוקס נוקס').

כתיבתו של אדף מתאפיינת בחיבה רבה לרעיונות מדעיים (למשל בספרו 'כפור' המבנה הגבישי והכימי של אבן האודם הוא חלק חשוב מן העלילה), ובחיבה לחקר של מרחבים לא מוכרים. אם אדף לא מסווג כ'סופר מדע בדיוני' זה בעיקר מפני שהפרוזה הלירית שלו (וגם השירה עצמה), הן לא בתבנית ה'רגילה' של הספרות הספקולטיבית.¹⁰¹

עד כה פרסם אדף ששה ספרי פרוזה בעברית:

- 'קילומטר ויומיים לפני השקיעה' (כתר, 2004) - רומן בלשי, בעל מוטיבים של מדע בדיוני
- 'הלב הקבור' (אחוזות בית, 2006) - רומן פנטזיה 'יהודית'
- 'פנים צרובי חמה' (עם עובד, 2008) - רומן 'ריאליסטי' בעל מוטיבים פנטסטיים
- 'כפור' (כנרת זמורה-ביתן, 2010) - רומן מדע בדיוני, העוסק רבות בשירה ובמלאכים
- 'מוקס נוקס' (כנרת זמורה-ביתן, 2011) - רומן ריאליסטי בעל מוטיבים של מדע בדיוני (והרבה חיבה למסגרות).
- "ערים של מטה" (כנרת זמורה-ביתן, 2012) - רומן ריאליסטי בעל מוטיבים פנטסטיים.

¹⁰¹ עור מידע אודות שמעון אדף ניתן לקרוא בערך הויקיפדיה אודותיו:

¹⁰¹http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A9%D7%9E%D7%A2%D7%95%D7%9F_%D7%90%D7%93%D7%A3

יואב אבני

יואב אבני נולד ב-1969. לאחר כשש שנים של עבודת היי-טק הבין שדרך החיים הזו אינה מתאימה לו, ומאז הוא מתמקד בכתיבה. אבני הוא בעל תואר ראשון בכלכלה וניהול, תואר שני בתקשורת ומשלים תואר ראשון נוסף בפילוסופיה, וחי בתל אביב¹⁰². בנוסף לכתיבת מקור, תרגם אבני גם את קלסיקת הפנטזיה האנגלית 'ילדי המים'.

קל לסווג את אבני כסופר של ספרות ספקולטיבית, שכן היצירה שלו מתרחשת במגוון עולמות שאינם דומים לעולם הריאליסטי. עם זאת קשה לייחס לאבני חיבה לענייני מדע וטכניקה. למשל ברומן שלו 'החמישית של צ'ונג לוי' הגאולה של הדמויות מתחילה מרגע שהן מוותרות על המתמטיקה בחייהן. היינלין היה מתעלף.

עד כה הוציא אבני ארבעה ספרים לאור בעברית:

איזה מטומטמים האמריקאים (תמוז, 1995) - אוסף סיפורים קצרים ריאליסטי

שלושה דברים לאי בודד (זמורה-ביתן, 2006) - רומן ריאליסטי המשלב אלמנטים פנטסטיים.

החמישית של צ'ונג לוי (זמורה-ביתן, 2009) - רומן המתרחש בעתיד בעל אלמנטים של מדע בדיוני.

הרצל אמר (זמורה-ביתן, תשע"ב 2011) - רומן מציאות חלופית המתרחש באוגנדה ובישראל.

היצירה של אדף ושל אבני בוודאי אינה נכללת בתחום של 'יצירה ספקולטיבית קשה', אך ללא כל ספק הם הסופרים הישראליים הידועים ביותר שניתם לזהות אותם, ולו במידת מה, עם הספרות הספקולטיבית.

'פנטזיה כנענית'

אם ניתן לדבר כיום על ספרות ספקולטיבית 'ישראלית שורשית', או ליתר דיוק על 'פנטזיה ישראלית שורשית', הרי שזו חייבת להיות ה'פנטזיה הכנענית'. בשנים האחרונות יצאו לאור מספר גדול יחסית של ספרים, מאת מגוון גדול יחסית של סופרים, שלהם מספר גדול יחסית של קווי דמיון.

כמה מן הספרים המשתייכים ל'פנטזיה הכנענית' הם:

מדרש לילית מאת יהודה איגוס (כנרת זמורה ביתן, 2011)

שדים ברחוב אגריפס מאת חגי דגן (זמורה ביתן 2012)

הלוויתן מבבל והמים שבין העולמות מאת הגר ינאי (כתר, 2006 ו 2008 בהתאמה) - אלה שני חלקים ב'טרילוגיה'. עד כה לא יצא החלק השלישי לאור.

סימנטוב מאת אסף אשרי (זמורה ביתן, 2008).

לחלק מן הסופרים המוזכרים כאן קשרים עם האגודה, וחלק מן הספרים לעיל זכו בפרס גפן. על כל הספרים שהזכרתי נכתבה ביקורת באתר האגודה, או באתר בלי פאניקה, אך לא כולם הובנו כספרות ספקולטיבית על ידי הממסד הספרותי הישראלי.

¹⁰² עוד מידע על אבני ניתן למצוא באתר הבא:

¹⁰²<http://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/00956>

יש דמיון עלילתי רב בין הספרים: בכל הספרים לעיל אנו מתחילים פחות או יותר ב'הווה הריאליסטי'. ככולם מתקיים יקום מקביל, או מציאות מקבילה בה מככבות ישויות מן המיתולוגיה הבבלית, ומן המסורת הספרותית היהודית (שבתאי צבי, אליהו הנביא, הילל בן שחר).

כמעט בכל הספרים לעיל, הגיבור (או הגיבורה) מן ההווה הישראלי, צריך להתמודד עם השדים, ואיכשהו ל'נצח' אותם, ולהשיב את השלום, או לפחות את השלווה, לתקופתו. ברבים מן הספרים לעיל ה'טובים' הן דמויות כמו בעל או לילית, ואילו ה'רעים' הם הקב"ה, או אליהו הנביא.

אני משער שניתן להראות קשר בין מקבץ הספרים הזה ובין האידיאולוגיה הכנענית, וכזכור רטוש, מאבות האידיאולוגיה הכנענית היה גם מראשוני ה'מייבאים' של המדע הבדיוני לישראל.

הערה: גם הספרים 'הלב הקבור' ו'כפור' מאת שמעון אדף שהוזכרו לעיל, מקיימים חלק מן המאפיינים של 'הפנטזיה הכנענית', אך כמו תמיד אצל שמעון אדף, שם זה מורכב יותר.

במקביל ללב הקורפוס

ישנם לפחות שני סופרי מדע בדיוני, שכתבו בעברית מדע בדיוני 'קשה' כבר בשנות השמונים. שני סופרים אלה הם חמוטל שבתאי ורם מואב. במידה מרובה ניתן לאמר על השניים שפרסמו את ספריהם 'מוקדם מדי', לפני שהז'אנר בעברית, כולל ההתארגנות החברתית שייצרה אותו ומקיימת אותו, באו לידי ביטוי.

רם מואב, שהיה גנטיקאי, נפטר בשנת 1984¹⁰³, שני ספריו: 'לונה- גן העדן הגנטי', ו'זרמת חכמים', ראו אור סמוך למותו, ולא קיבלו תהודה ממשית. התמטיקה של הספרים ברורה מתוך שמותיהם.

ספרה של חמוטל שבתאי 2020 ראה אור בהוצאת כתר בשנת 1997. שבתאי, מעבר להיותה בתו של הסופר יעקב שבתאי, היא רופאה במקצועה הכותבת בספרה על התפרצות של מגיפה 'הדומה באופן חשוד למגיפת האיידס'¹⁰⁴. גם ספר זה לא זכה לתהודה ניכרת, וחבל.

דוגמאות נוספות וקשות לסיווג

את רוב היצירה בתחום הז'אנר בעברית ניתן לחלק לקבוצות משנה כפי שהדגמתי לעיל ולהלן, ואולם ישנם מספר סופרים שקשה לסווג. הנה רשימה חלקית:

קובי קמין - או י. קמין הוא הבעלים של חנות ספרים ושל הוצאת ספרים בשם 'קדמת עדן'. למרות מספר הספרים הקטן שיצאו בהוצאה, והיותה 'הוצאה לאור חדשה', ההוצאה הוציאה לאור ספרים מתורגמים חשובים¹⁰⁵. ארבעה מספרי המקור שהוציאה ההוצאה הם שם קובי קמין עצמו: 'האיילה ויונק הדבש', 'בבואה', 'יממה', ו'סטרנאי'. בדרך כלל הספרים לא קיבלו תהודה גדולה, וזכו לביקורות מעורבות.

¹⁰³ המידע הביוגרפי על רם מואב נלקח מתוך ערך הויקיפדיה אודותיו:

¹⁰³ http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%9D_%D7%9E%D7%95%D7%90%D7%91

¹⁰⁴ מתוך הביקורת של ורד טוכטרמן על הספר באתר בלי פאניקה:

¹⁰⁴ <http://www.blipanika.co.il/?p=3>

¹⁰⁵ כך למשל ברוב השנים האחרונות זכו הספרים המתורגמים של ההוצאה בפרס גפן בקטיגוריה הרלוונטית (כל הספרים הנ"ל היו של טרי פראצ'ט).

חנן קוגל - חנן קוגל שנולד בסוף שנות השבעים, הוציא לאור שני ספרי פנטזיה בסדרת 'ארמדין' בתחילת שנות ה-2000 - 'חרב אלף הראמות' בשנת 2003, 'ואל ממלכת החושך' בשנת 2005 בהוצאת 'משכל- ידיעות אחרונות'. הספרים זכו לתהודה מסוימת (כך לכל אחד מן הספרים מוקדש ערך בוויקיפדיה העברית), אך גם לביקורת קטלנית.¹⁰⁶

יואב בלום - יואב בלום, יליד 1978, פרסם מספר סיפורים קצרים בירחון 'חלומות באספמיה', והוציא לאור עד כה ספר אחד – 'מצרפי המקרים', בהוצאת 'כתר' בשנת 2011.¹⁰⁷ הספר מתקיים בעולם שנמצא 'מעל' העולם שלנו, ובו בעלי תפקידים הקשורים לעולמנו כמו 'מצרפי מקרים'. סגנונו של בלום הוא מקורי, וקשה לאפיין אותו אך ורק על סמך הספר היחיד שיצא לאור מפרי עטו עד כה.

דיסטופיות

למרות שחלק ניכר מכותבי הדיסטופיות מממקמים את סיפורם בעתיד כלשהו, או מציאות שהיא מציאות חלופית להווה, אני נוטה לא לראות את היצירות המשתייכות לז'אנר הזה כיצירות של ספרות ספקולטיבית, או לכל הפחות לא כאלה המשתייכות ללב הקורפוס של ספרות זו, שכן הן אינן מקיימות את רוב מאפייני הז'אנר כפי שהם מופיעים לעיל.

הסופרים הכותבים יצירות מסוג זה לרוב משתייכים לספרות ה'מיינסטרים', וכותבים גם יצירות 'רגילות', בנוסף ליצירות שלהם בז'אנר זה. דווקא ספרות זו זכתה לרוב להתייחסות מפורטת על ידי עולם הביקורת והספרות הישראלי.

דוגמאות ליוצרים שניתן לשייך לדיסטופיה הישראלית:

עמוס קינן - הדרך לעין חרוך, הוצאת עם עובד, 1984.

יצחק בן נר - מלאכים באים, הוצאת כתר, 1988.

יהושע בר יוסף - אפיקורס בעל כורחו, הוצאת כתר, 1985

אסף גברון - הידרומניה, כינרת זמורה ביתן, 2008.

משוררי מד"ב - דוד אבידן

ללא כל ספק הדוגמא הבולטת ביותר בתחום השירה העברית הם הספרים 'הפסיכיאטר האלקטרוני שלי' (1974) ו'תשדורות מלווין ריגול' (1978) של דויד אבידן, שביים גם סרט מד"ב בשנת 1981 בשם 'שדר מן העתיד'. היצירות של אבידן הן מורכבות, ומתבססות על רעיונות לשוניים ושירתיים, ולא רק על רעיונות הקשורים למדע הבדיוני בפרט, או לספרות הספקולטיבית בכלל. זה עשוי להיות מעניין ביותר לחקור ברטרנספקטיבה את המדע הבדיוני של אבידן, אך למרות השפעות מינוריות ניתן לאמר בביטחון שהוא לא נכנס אל מחזור הדם של הספרות הספקולטיבית בעברית, לפחות עד עתה.

¹⁰⁶ ראה למשל הביקורת של ניר יניב:

¹⁰⁶ <http://www.sf-f.org.il/story?id=569>

¹⁰⁷ עוד מידע ביוגרפי על יואב בלום ניתן למצוא כאן:

¹⁰⁷ <http://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/02068.php>

פוסט מודרניזם

כפי שכתבתי בהקדמה, יש בלבול מסוים, לפחות לדעתי, בין כתיבה פוסט מודרניסטית ובין מדע בדיוני. לדעתי לא כל יצירה שאינה מתרחשת בכאן ובעכשיו היא יצירה של ספרות ספקולטיבית. כך למשל אני חושב שלא צריך לסווג את היצירות הספרותיות הבאות כיצירות המשתייכות בעיקר לספרות הספקולטיבית למרות שהן מתרחשות במציאות 'בדויה':¹⁰⁸

אתגר קרת - צנורות, זמורה ביתן, 1992.

אופיר טושה גפלה - עולם הסוף, כתר, 2004.

אורלי קסטל בלום - דולי סיטי, זמורה ביתן, 1992.

ניר ברעם - מחזיר החלומות, כתר, 2005.

לאה איני - סוסית, כנרת זמורה ביתן, 2012.

פנטזיה חרדית

למרות שהספרות העברית בתחום הספרות הספקולטיבית עוד לא התפתחה דיה, כבר ניתן לראות כי מקורות ההשראה של הפנטזיה העברית הם מרובים, ושואבים מתקופות שונות של ההיסטוריה היהודית.

אם ב'פנטזיה הכנענית', נוכל לפגוש אלים בבליים, ויצורים מן המיתולוגיה היוונית, הרי שבפנטזיה החרדית נוכל לפגוש בעיקר רבנים ועושי נפלאות חסידיים.

למרתו הכוונה השונה לחלוטין של שני הסופרים להלן, אני נוטה לסווג את ספריהם כפנטזיה חרדית.

ארז משה דורון - לוחמי התמורות, הוצאת לב הדברים, 2007.

חיים באר - אל מקום שהרוח הולך, הוצאת עם עובד, 2010.

מדע בדיוני ופנטזיה לילדים

החל משנות החמישים החלו להופיע בישראל ספרים, בעיקר ספרי ילדים, המכילים מוטיבים או תפאורה של ספרי מדע בדיוני, ועלילה של סיפור מעשייה. שתי דוגמאות בולטות של תופעה זו הן הספרים 'תעלומת הצלחת המעופפת' מאת מנחם תלמי, שהופיע לראשונה בראשית שנות החמישים ו'כל מה שהיה אולי וכל מה שקרה כמעט לקרשינדרו ולי' מאת דבורה עומר שיצא לאור לראשונה בשנת 1970.

בספר של תלמי אנו מוצאים את עוזי החולמני, שזוכה לביקור בכוכבים נגה ומאדים, ואף ב'מלחמה' בין שני הכוכבים המתבטאת בתחרויות שונות בתחומי האמנות והספורט.

בספר של עומר הגיבורה היא חנה'לה חלמנלה, המקבלת מאביה במתנה גמד. בסוף הספר עפים חנה'לה וקרשינדרו הגמד אל כוכב החלומות בחללית.

תקליט הילדים הפופולרי 'זרעים של מסטיק' על סמך ספר ילדים משנת 1966, מכיל שיר בשם 'חללית אל הירח'. זהו השיר החותם את האלבום.

¹⁰⁸ אני חושב שקריאה של היצירות הללו כיצירות 'פוסטמודרניות' תפיק יותר, אבל לא שולל קריאה שלהן כיצירות מדע בדיוני ופנטזיה, קריאה כזו יכולה להניב תובנות מסוימות.

סדרת הספרים קפטן יונו (מאת אלי שגיא שלושה ספרים 1963-1965) וגם הספר 'הבלשים הצעירים טסים בירח המלאכותי' מאת שרגא גפני משנת 1958 הן לא מעשיות מד"ב.¹⁰⁹

ספרים אלה מזכירים יותר ספרי מדע בדיוני לנוער שנכתבו במקומות אחרים, כגון סדרת 'לאקי סטאר' של אסימוב למשל. עם זאת הספרים הללו מכילים מוטיבים ישראליים ייחודיים, במובן זה ניתן לאמר שהן יצירות המדע הבדיוני הישראליות הראשונות.

ואולם, למרות החלוציות, יצירות אלה שהיוו מעין יריות באפלה, לא יצרו את הז'אנר בישראל, ככל הנראה כיוון שהיו מוכרות לאנשים מעטים, ונכתבו על ידי סופרים שלא עסקו רק או בעיקר במדע בדיוני. סופרי מדע בדיוני ישראליים עכשוויים מסתמכים על יצירות אלה, ועל ספרים נוספים כמו סדרת 'דנידין' ביצירתם העכשווית. שתי דוגמאות בולטות ליוצרים כאלה הן אתגר קרת ולביא תדהר.¹¹⁰

כיום ישנו מספר גדול של סופרים העוסקים בכתיבת מדע בדיוני ופנטזיה לילדים. ניתן בקלות לאמר שז'אנר זה הוא גדול יותר מכל שאר יצירת המקור של ספרות ספקולטיבית בעברית. הנה כמה דוגמאות בולטות:

אשכר ארבליך בריפמן - סדרת ווינטר בלו (ועוד), ידיעות ספרים.

זיו קיטרו - המדריך השלם לעולם הקסום של בני הפיות, אופוס, 2005.

דן צלקה - המסע השלישי של האלדברן, סימן קריאה, 1979.

אורי אורלב - כתר הדרקון, כתר, 1984.

עוזי וייל - שלוש ילדות ציירו שלוש פיות, ידיעות ספרים, 2008.

נורית זרחי - מי מכיר את תנינה?, כתר, 2008. ועוד ספרים רבים.

רוני אשכול - עלמא, זמורה ביתן, 2012.

מוטיבים של ספרות ספקולטיבית במדיות לא ספרותיות

אם יש מיעוט של יצירות המשתייכות לספרות הספקולטיבית בספרות העברית, נראה כי יצירות אמנותיות ספקולטיביות אחרות של הן נדירות יותר. הנה כמה דוגמאות נדירות:

פזמונאות

השיר 'חללית' של להקת גוזו (1978), מתאר פגישה בין נערה מכדור הארץ (מזי כהן), לבין יצור חללי שנוחת על מרפסתה ולוקח אותה לטיול בין הכוכבים. המפגש כולו נראה כדיוט מוצלח למדי. ובין השאר מציינת הדוברת בשיר כ'הוא נראה סימפטי, דיבר אתי אנגלית'. דני סנדרסון, כותב השיר, הגיע כידוע מארצות הברית, וכנראה הכיר את המדע הבדיוני במסורת האמריקאית ולא חשש לשלב אותו ביצירתו הפופולרית. קשה לטעון כי לשיר קליל זה הייתה השפעה מכרעת על תולדות

¹⁰⁹ מי שהרבה לעסוק ביצירות אלה, הוא חוקר התרבות אלי אשד. הנה לדוגמא מאמר על 'קפטן יונו': http://www.sf-f.org.il/story_83

¹¹⁰ ראה: אתגר קרת 'גדי-דין בהרפתקאות נגד הריגול הנגדי' (מתוך 'געגועי לקסינג'ר', 1994), ולביא תדהר, 'לילות עקרב וסתר' בלי פאניקה 2004: <http://www.blipanika.co.il/?p=1031>

המד"ב בישראל, אבל הכיוון סומן בו בצורה ברורה, מדע בדיוני אמריקאי, קליל יחסית, ומזכיר דייט. הרבה מן המדע הבדיוני הישראלי העכשווי נענה לכל ההגדרות הללו, רובו נענה לפחות לחלקן.

סרטים

לאחרונה יש פריחה יחסית של סרטים קצרים בשלל תתי ז'אנרים של הספרות הספקולטיבית ואפילו פסטיבל סרטי מדע בדיוני ופנטזיה המתרחש מדי שנה בסינמטק.¹¹¹

הסרטים 'משהו טוטאלי' (גור בנטביץ', תסריט של אתגר קרת, 1999), ו'קלרה הקדושה' (1996) בבימוים של ארי פולמן ואורי סיון, המבוסס על רומן בשם 'רעיונותיה של קלרה הקדושה' מאת הסופר הצ'כי פבל קוהוט, הם שני נסיונות חלוציים יחסית לייצר קולנוע באורך מלא עם מוטיבים של ספרות ספקולטיבית. נראה כי עוד מוקדם לדון בהצלחה של הקולנוע בישראל ביצירת סרטים בז'אנר.

סדרות טלוויזיה

סדרות הטלוויזיה 'חצויה' ו'תמרות עשן' מהוות נסיונות חלוציים ליצר טלוויזיה בז'אנר זה. גם בסדרות ילדים מן הזמן האחרון כמו 'השמיניה' וגאליס' יש מוטיבים של ספרות ספקולטיבית. נראה כי עוד מוקדם לדון סדרות אלה, או את ההצלחה של הטלוויזיה בישראל ביצירת סדרות מקור בז'אנר הספרות הספקולטיבית.

¹¹¹ מידע על התחרות של 2011 ניתן למצוא באתר הבא:

¹¹¹ <http://www.icon.org.il/2011/node/2184>

הספרות הספקולטיבית בעברית

ותרומתה לספרות העברית בכללותה

עד כאן סקרתי בעבודה את מאפייני הספרות הספקולטיבית בעברית, אך למרות קיומה של ספרות כזאת בעברית, עדיין ניתן לשאול: 'אז מה?'. נניח שיש ספרות ספקולטיבית בעברית, ונניח אפילו שהיא עומדת בקריטריונים ובהגדרות המקובלים לספרות ספקולטיבית בעולם. האם יש בכך כדי לתרום לרב מערכת של הספרות העברית?

שאלה נוספת שניתן לשאול על הספרות הספקולטיבית בעברית היא האם זו יצירה ישראלית או עברית אותנטית. כפי שכבר ראינו לעיל, חלק מן הסופרים הנמצאים דווקא ב'לב הקורפוס' של הספרות הספקולטיבית בישראל כותבים באנגלית, או על גיבורים ומרחבים לא ישראליים בעליל.

למען האמת, אם נשאל את ה'אדם הסביר' ברחוב מהו שם מתאים יותר לאסטרונאוט, ג'ון סמית' או משה כהן, יש להניח שהאדם הסביר יבחר בסמית'. זו לא בחירה בלתי הגיונית, שכן למרות הרמה הגבוהה של הלווינים הישראליים, עד כה לא שלחה ישראל אדם לחלל בכוחות עצמה (והאדם ששלחה לחלל בכוחות נאסא הוא כזכור אילן רמון...)

והנה, למרות כל האמור לעיל, נמצא שיש מדע בדיוני בעברית שהוא גם 'ישראלי' (אפילו אם המציאות המתוארת בו היא בדויה), וגם בעל יכולת לתרום לספרות העברית והישראלית על ידי הרחבת אופקיה, הן בזמן והן במרחב.

מובן שלא כל הספרות הספקולטיבית בעברית היא מצוינת, אפילו אם היא נוצרת על ידי סופרים מנוסים הכותבים בלב הקורפוס. ברצוני להסביר עכשיו מדוע על מנת להעריך את תרומתה של הספרות הספקולטיבית העברית לספרות העברית בכללותה, יש צורך להתמקד בסיפורים קצרים דווקא. אחרי כן אני מעוניין לכחון סיפור אחד או שניים של כל אחד מן היוצרים המובילים הכותבים בלב הקורפוס, כפי שפירטתי לעיל, לתהות על האפייני ליצירה של כל אחד מן הכותבים, ורק אחרי כן להסיק על תרומתה של הספרות הספקולטיבית בעברית לספרות העברית בכללותה, ועל מגבלותיה.

הסיפור הקצר והרומן בספרות הספקולטיבית העברית (בשנת 2012)

כפי שכתבתי לעיל, ניתן למצוא כיום כמה וכמה רומנים שנכתבו על ידי סופרים ישראליים מלב הקורפוס של הספרות הישראלית, או הנמצאים בסמוך לו.

שתיים מן הדוגמאות הבולטות לרומנים שנכתבו על ידי יוצרות המשתייכות ללב הקורפוס הם 'דם כחול' מאת ורד טוכטרמן, ו'ילדי בית הזכוכית' מאת יעל פורמן. הרומן 'ילדי בית הזכוכית' מבוסס על סיפור קצר מאת פורמן שהתפרסם באתר האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה באחת מן התחרויות.

אם נתמקד בעולם המתואר בסיפור, ולא במלאות של העלילה או הדמויות, הרי שאין יתרון לרומן של פורמן על פני הסיפור הקצר של פורמן. יתרה מזאת, פורמן כתבה ופרסמה עד היום עשרות סיפורים קצרים בפורומים השונים הקשורים לאגודה (ובאתר 'בלי פאניקה'). לעניות דעתי סיפור אחר שלה ('והכל אמת לאמתה' שינותח בהמשך חלק זה) יכול להדגים בצורה טובה יותר את הסגנון הייחודי שלה, ואת תרומתה לספרות הספקולטיבית ולספרות העברית בכללותה.

המקרה של ורד טוכטרמן הוא מורכב מעט יותר. גם טוכטרמן פרסמה עשרות סיפורים באתרים של האגודה (ובאתר 'בלי פאניקה', וכמובן ב'חלומות באספמיה'), אך הרומן שלה 'דם כחול' לא מבוסס על אף סיפור קצר שלה, והוא חדשני במובנים רבים גם בתוך הספרות הספקולטיבית הישראלית.

אולי המקרה של טוכטרמן הוא היוצא מן הכלל המוכיח את הכלל. אולי במקרה שלה כדאי לרונן הן ברומן מפרי עטה, והן באחד מן הסיפורים הקצרים שלה, כפי שאעשה מייד, אבל נראה כי לגבי כל שאר הסופרים של 'לב הקורפוס' הספקולטיבי בעברית, המגוון של סיפוריהם הקצרים מאפשר בחירה גדולה יותר מאשר הרומנים (אם ישנם כאלה) מפרי עטם. אני משער שהמצב הזה ישתנה בעתיד, אך נכון למועד כתיבת שורות אלה, נראה לי שזו ההכרעה הנכונה.

בין 'דם כחול' לבין 'היום הראשון של שארית חיך' עיון ביצירה הספקולטיבית של ורד טוכטרמן

ביקורות רבות למדי נכתבו על הספר דם כחול¹¹², אך נראה כי כל הביקורות התייחסו אל הספר כאל ספר ערפדים, ולא כאל רומן חשוב בתולדות הספרות הספקולטיבית בישראל.

'דם כחול' הוא הספר השני של ורד טוכטרמן. ספרה הראשון 'לפעמים זה אחרת' יצא לאור בהוצת אופוס בשנת 2002, והוא מכיל סיפורים קצרים במגוון סוגות המשתייכות לספרות הספקולטיבית. עתה, משהוציאה ורד לאור את ספרה השני הראוי לתואר 'ספר הערפדים הראשון בעברית'¹¹³, היא עצמה באמת ראויה לתואר בו זכתה כבר לפני מספר שנים – 'הגברת הראשונה של המדע הבדיוני בישראל'.

ורד היא פעילה באגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, ולדעתי, למרות שלאחרונה חלה התעוררות בתחום הכתיבה בז'אנר המדע הבדיוני והפנטזיה (או הספרות הספקולטיבית), היא אחד מן הקולות הבולטים בז'אנר זה דווקא מפני שפעילותה באגודה, והפעילות של סופרים אחרים כמו גיא חסון, ניר יניב ולביא תדהר מייצרת 'לב קורפוס' של ספרות ספקולטיבית ישראלית.

נראה כי לכל הסופרים הפעילים באגודה חשוב לייצר 'ספרות ספקולטיבית ישראלית' שגיבוריה הם ישראלים, והעלילה שלה מתרחשת לרוב בישראל. בתוך סדר היום הזה, הספר 'דם כחול' של ורד מתבלט לטובה.

אין ספק שהאינטרפרטציה הישראלית של ורד לערפדים היא אכן מאוד ישראלית. למרות שלא קראתי את סדרת 'דמדומים' למשל, קל לראות את ההבדל בין חן, גיבורת דם כחול, ובין בלה, הגיבורה של סדרת דמדומים.

חן היא אשה בוגרת, היא בוחרת מרצונה החופשי ליצור קשר עם ערפדים, והקשר עצמו הוא הרבה יותר מיני בצורה מפורשת. לעניות דעתי כתיבה כזאת היא הרבה יותר מעניינת (לדעתי לפחות) מן הכתיבה האמריקאית על הנושא, שנראית לי לעתים כדרך עקיפה ולא מאוד משכנעת לדבר על מין בצורה פוריטנית.

אבל, למרות שזהו 'ספר ערפדים', החלקים המרתקים ביותר של הספר הם לאו דווקא על ערפדים, ובכלל לאו דווקא ספרות ספקולטיבית.

למרות שמערכת היחסים בין חן לבין אילן (או אלן) הערפד היא חדשנית ומאוד ארוטית, היא לא מערכת היחסים העיקרית של חן. הידיד ההומו שלה, עומרי, הוא ללא כל ספק גיבור הרבה יותר ראשי, וגם הרבה יותר מעניין מאשר אלן הערפד.

הדיאלוגים השנונים בין עומרי לחן, סטייל סדרת הטלוויזיה 'הפוך' (נוחה עדן) הם לב הסיפור, וגם, לפחות לעניות דעתי, התרומה העיקרית שלו לספרות העברית. ורד מתארת הוואי חיים תל אביבי עכשווי בצורה מדויקת מאוד, ולעניות דעתי כמעט ללא השוואה לספרים אחרים שנכתבו באותה זירת התרחשות.

¹¹² הנה ביקורת אחת לדוגמה:

¹¹² <http://www.fantastic-library.com/?p=4987>

¹¹³ ישנם מספר ספרים קודמים ל'דם כחול' שעשויים לטעון לתואר הזה, אך 'דם כחול' הוא בוודאי הספר הראשון המודע לז'אנר ספרות הערפדים הז'אנר, ומתכתב עם חוקיו.

ורד מצטיינת בדברים קטנים, כמו תיאור היחס של אזרחים ותיקים מחיפה למרכז חורב (ולמעדניות באחוזת), דיאלוגים בין חן לעומרי העוסקים בין השאר בשאלה מדוע זה קל בישראל לבקש מאנשים ברחוב שיחה בסלולרי, אך יותר קשה לבקש מהם לגלוש לשנייה לאתר אינטרנט כלשהו, וציטטות מפתיעות של הגשש החיוור. לעתים אני שואל את עצמי אם שם הספר הוא לא באמת עניין של אריסטוקרטיה, שכן למרות המוצא האצילי של דמויות הערפדים בספר, הן עוברות לקורא בעיקר כעולים חדשים מטרנסילבניה, אלא עוד משחק מילים על שיר של מתי כספי ושלמה גרוניך.

לעומתו הסיפור הקצר 'מחר הוא היום הראשון של שארית חיך' הוא סיפור על מרד כלשהו המתרחש במקום כלשהו, ומופיע בקובץ 'לפעמים זה אחרת', שהוא ספרה הראשון של טוכטרמן שיצא לאור בשנת 2002. הסיפור מתואר כיומן הנרשם מפה של אחת ממנהיגות המרד, המאבדת את את כוח ההתנגדות שלה, ולבסוף מכירה תודה על הטיפול שהיא עוברת בשבי.

למרות ששמות הגיבורים בסיפור הם עבריים, נראה כי האווירה של הסיפור היא 'דרום אמריקאית', וכי מרידה כמו גם תהליך הדיכוי שלה מתאים למאורעות שהתרחשו ביבשת זו לפחות עד סוף שנות השבעים של המאה העשרים (ורד נולדה בארגנטינה, והיא דוברת ספרדית).

אין ספק שהכתיבה של 'מחר הוא היום הראשון של שארית חיך' היא פחות 'מקצועית' מן הכתיבה של 'דם כחול', אך עם זאת נראה שטוכטרמן איבדה גם משהו מרוח הנעורים והמרד בדרך אל שאיפותיה הצנועות יחסית של חן רסקו, הגיבורה הראשית ברומן 'דם כחול'.

הן בסיפור הקצר והן ברומן הקוראים נחשפים אל עולם חדש שמאיר את החברה הישראלית בת זמננו בצורה חדשנית ומקורית. לעניות דעתי זהו כוחה העיקרי של הספרות הספקולטיבית בעברית - ליצור נקודות מבט חדשות על ההווה הישראלית, כאלה המאפשרות להאיר בה 'צירי מתח' שהם לא 'צירי המתח' השגרתיים בהם היא בדרך כלל נבחנת.

'מחשבות נסתרות' ו'הצד האפל' עיון ביצירה הספקולטיבית של גיא חסון

הספר 'מחשבות נסתרות' מאת גיא חסון (תורגם מאנגלית ע"י ורד טוכטרמן) יצא לאור בהוצאת יניב בשנת 2012. הספר כולל כמה סיפורים קצרים מאת חסון, שלפחות אחד מהם 'הנערה המושלמת' פורסם בגליון של 'חלומות באספמיה' עוד בשנת 2005.

כיוון שחסון הוציא לאור בשנת 2005 רומן מפרי עטו בשם 'מציאות המשחק', ניתן לראות בהוצאה של ספר הכולל שלוש נובלות כספר הבא שלו, 'נסיגה', ולכל הפחות זוהי עדות קודרת על הקשיים של אנשי הספרות הספקולטיבית בישראל להוציא את יצירתם לאור.

את הנובלה 'נערה המושלמת' ניתן לקרוא גם בחינם כיוון שהיא מופיעה באתר 'בלי פאניקה'. גם בעובדה זו יש כדי להעיד על המצב הפרדוקסלי של הספרות הספקולטיבית בעברית.

'הנערה המושלמת' היא יצירה מעוררת מחשבה. גיבורת הסיפור, אלכסנדרה ווטסון, לומדת קריאת מחשבות באקדמייה של אינדיאנפוליס. היא מתחברת מאוד לאחת הגופות שבחדר המתים, שאת מחשבותיה היא מצליחה לקרוא, ואחרי כן היא מתחקה אחר תחנות מסוימות בחייה של אותה 'נערה מושלמת', ומשחזרת את הטראומות שהובילו להתאבדותה.

על פניו אין כל קשר בין הנובלה 'הנערה המושלמת' לבין הספרות העברית.

זה מפתיע ששתי יצירות שנכתבו בשנים 2009 ו-2010 'ורד הלבנון' מאת לאה איני ו'גוף שני יחיד' מאת סייד קשוע, עוסקות במוטיבים מאוד דומים, אך כמובן ללא התפאורה האמריקאית או הטלפטית.

כיצד הצליח חסון 'לקלוע' ללב הטעם של הספרות העברית היפה' ארבע שנים לפני שהיא עצמה עשתה זו? נראה כי שאלה זו תיוותר ללא מענה לעת עתה.

ולמרות כל האמור לעיל, אני סבור שהיצירות הטובות ביותר של חסון נמצאות דווקא באוסף הסיפורים המוקדם יותר שלו - 'הצד האפל'. כך למשל הסיפור אניTM מתוך קובץ זה עוסק במערכת יחסים רומנטית בין גבר ואשה בתל-אביב. האשה משכנעת את הגבר 'לשכפל' את עצמו לתוך המחשב, כיוון שכך הוא יוכל לחיות מחדש את כל הזכרונות שלו. הגיבור מסכים, אבל האשה משתמשת בסימולציית המחשב על מנת 'לברוא' לעצמה בן זוג טוב יותר מתוך הסימולציה. בסוף הסיפור הזוג נפרד, והאשה מעדיפה את חברת בן הזוג המחשבי האידיאלי, על פני בן הזוג הממשי שהיה לה.

לעניות דעתי הסיפור אניTM, הוא אחד הסיפורים המבריקים שנכתבו בספרות הספקולטיבית בעברית. הוא אולי לא מלוטש מאוד, אך הוא מעלה סוגיות מאוד אקטואליות באשר למערכות היחסים בין אוהבים בזמננו, ונותן לסוגיות אלה פתרונות מכאיבים ואקטואליים מאוד.

נראה כי כל הפרדוקסים של הספרות הספקולטיבית בעברית מתקיימים בגיא חסון. הוא נמצא על התפר בין הסיפור הקצר לרומן, בין העברית לאנגלית, ובין הספרות הספקולטיבית לספרות היפה. אין ספק שחסון הוא אחד מ'אבות המזון' של הספרות הספקולטיבית בעברית!

ניר יניב כ'מחייה השפה העברית'

ניר יניב שימש במשך מספר שנים כעורך של 'המימד העשירי' - כתב העת של האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, וכן כעורך של 'חלומות באספמיה'. כפי שצוין כאן מוקדם יותר, יניב הוא עורך מאוד דומיננטי, ודעתו השפיעה מאוד על הדרך שבה ה'מעגל הפנימי' של יוצרי ספרות ספקולטיבית בעברית קרא יוצרים כמו ח. קוגל למשל.

יניב הוא יוצר פורה למדי הן כסופר, הן כמוזיקאי, והן כאמן וידאו (הוא מתפרנס מתכנות מחשבים). ואולם, למרות כל האמור לעיל, נראה לי כי תרומתו של יניב לספרות הספקולטיבית בעברית כיוצר היא מוגבלת.

בספר 'רצח בדיוני' (אודיסיאה, 2009) שנכתב בשיתוף פעולה בין ניר יניב ולביא תדהר, מתואר מעשה רצח המתרחש בכנס של מדע בדיוני שנערך בסוכות בעיר תל-אביב. הכנס המתואר בספר מוכר לכל חובבי הספרות הספקולטיבית ככנס אייקון, הכנס הגדול ביותר לחובבי הז'אנר, שאכן נערך מדי שנה, באזור הסינמטק של תל-אביב, בסוכות.

גם הדמויות המתוארות בספר יהיו מוכרות לחובבי הז'אנר, ובתוך הסגל של הכנס הבדיוני נוכל למצוא בקלות גם את בת דמותה של ורד טוכטרמן, ואת בן דמותו של גיא חסון שתואר לעיל. לביא תדהר מופיע בספר בשם 'כפיר תדהר', אחיינו של הבלש דוד תדהר שאף הוא מופיע בספר. דוד תדהר היה בלש אמתי שפעל בשנות השלושים בתל-אביב. הקישור בין 'כפיר תדהר' ובין דוד תדהר מעיד על חיבתו הרבה של לביא תדהר לנוסטלגיה, שעליה אפרט מיד בהמשך.

גם בן דמותו של ניר יניב מופיע בספר בשם 'ניב יניב', אלא שבניגוד לבן דמותו של תדהר, העוסק בעיקר במפגשים חברתיים עם דוד תדהר ואחרים, בן דמותו של יניב עוסק בעיקר בהטפה לערכי הספרות הספקולטיבית ה'נכונים'. כך למשל ניב יניב נוזף בבן דמותו של ח. קוגל, ולבסוף אף זוכה ממנו להתנצלות ולהכרה בגדולתו של יניב על פני הכתיבה שלו עצמו.

בעוד שעבור תדהר ייתכן וכתבת הספר 'רצח בדיוני' הייתה אתנחתא קומית מן המגוון העצום של שאר הכתיבה שלו באנגלית (ועל כך מיד), עבור יניב, אני חושש שמדובר בשיטה.

ספרו של יניב 'כתוב כשד משחת' (אודיסיאה, 2006), מכיל עשרים ושבעה סיפורים קצרים ונובלות מפרי עטו של יניב (ואף שלוש פואמות). מתוך הסיפורים הללו נראה כי הנובלה 'מחייה השפה העברית' זכתה לתשומת הלב הביקורתית הרבה ביותר. בשנת 2009 הופיע באתר 'בלי פאניקה' מאמר מאת אהוד מימון המשווה את הנובלה למחזה 'המלט' מאת ויליאם

שייקספיר.¹¹⁴ אני מסכים עם מימון כי הנובלה 'מחייה השפה העברית' מייצגת נאמנה את יצירותו של יניב, אך נראה כי משם דרכינו להערכת שווייה האמנותי נפרדות.

בנובלה מתעורר אליעז חכמוני בבית החולים לאחר שינה קריוגנית של ששים ושבע שנים, אך ורק כדי לגלות את העברית הנוראה שבפיהם של כל בני העתיד. כך למשל אומר הרופא המטפל לאליעז: 'אל תזדיין אתי, טוב?', וכך זוכה אליעז לשמוע ברדיו שיר המורכב אך ורק מן המילה 'זין'. למרות נסיונותיו של חכמוני לשנות את השפה הדלה ועתירה השגיאות והגסויות של בני העתיד, הוא נכשל במאבקו זה.

התיאור של גיבור 'משכיל' ו'נאור' שנאלץ לבלות בין אנשים משכילים פחות המשתמשים בשפה לא אסתטית היא מן המאפיינים הבולטים של ה'סאטירה המשכילית', כפי שפורטו בהרחבה למשל בפרקים העוסקים ביצירתו של יוסף פרל בספר 'מושב לצים' מאת דר' גידי נבו.¹¹⁵

בניגוד למימון אני סבור אם כן שלא מדובר כאן בטרגדיה קלאסית, אלא בסאטירה משכילית קלאסית, וכי למרות כמה רגעים משעשעים, יוסף פרל, מנדלי מו"ס, שלום עליכם, חנוך לוין, ועמוס קינן עשו עבודה טובה יותר בתחום. לפחות לדעתי, קריאת הנובלה יוצרת את הרושם שלא רק ינר מן הספר 'רצח בדיוני' הוא בן דמותו של הסופר, אלא כי הוא רואה עצמו כבר עתה גם כבן דמותו של חכמוני, שמרצה את תורת השפה הנכונה בפני קהל ערל לב וערל אזניים.

¹¹⁴ ניתן למצוא את הביקורת בקישור הבא:

¹¹⁴<http://www.blipanika.co.il/?p=1609>

¹¹⁵ ראה נבו (2010).

בין 'לילות עקרב וסתר' ובין 'שני השעונים של סבתא' עיון ביצירה הספקולטיבית של לביא תדהר

לביא תדהר הוא ללא כל ספק הסופר הספקולטיבי הישראלי הידוע ביותר בעולם. בסוף שנת 2012, זכה תדהר בפרס הפנטזיה העולמי עבור הרומן שלו 'אוסמה'. בין שאר המועמדים לפרס היה גם ג'ורג' מרטין (הסופר שכתב את סדרת הפנטזיה 'שיר של אש ושל קרח' עליה מבוססת סדרת הטלוויזיה 'משחקי הכס'). ללא ספק זו הזכייה המרשימה ביותר של תדהר, אך היא לא הראשונה.¹¹⁶

הרומן 'אוסמה' הוא רומן של היסטוריה חלופית, אחד מתתי הז'אנרים החדשים של הספרות הספקולטיבית (ובמובן זה תדהר הוא מן הסופרים היותר חדשניים ויותר נסיוניים בלב הקורפוס של הספרות הספקולטיבית הישראלית), העוסק בעולם שבו אוסמה בן לאדן הוא אך ורק גיבור בדיוני של רומנים זולים, וטרור בינלאומי לא מתקיים בו בכלל.

הרומן אוסמה, כמו מרבית היצירה הספקולטיבית של תדהר באנגלית, לא תורגם עד כה לעברית, ועל כן אתרכז רק ביצירה של תדהר שהופיעה בעברית.

לעניות דעתי שתיים מן היצירות הטובות ביותר של תדהר בעברית הן הסיפורים: 'לילות עקרב וסתר' שהתפרסם ב'פרוייקט גלגל המזלות' של האתר 'בלי פאניקה'¹¹⁷, והסיפור 'שני השעונים של סבתא' שהתפרסם לראשונה באתר האגודה¹¹⁸. שני הסיפורים התפרסמו בשנת 2004.

בסיפור 'לילות עקרב וסתר' מופיע הגיבור דוד תדהר, שהוא כאמור בלש אמתי שפעל בתל-אביב בשנות השלושים והארבעים, ואף פרסם כמה תעלומות בלשיות 'מן השטח'. בסיפור מנסה דוד תדהר להתחקות אחר מערכות יחסים רומנטיות בתוך חבורת הגיבורים של חסמב"ה הבוגרת (יואב תמר ושולמית במשולש רומנטי ומיני), ובאותה עת מנסה עכרביש להשתלט על תל-אביב. הגודש הסימבולי והנוסטלגי של הסיפור מבלבל לעתים, אך הוא מספק לנו נקודת מבט מקורית על גיבורי הפנטזיה של ילדותנו, גם אם העולם המתואר בו רחוק מלהיות עקבי או הגיוני.

בסיפור 'שני השעונים של סבתא' מתאר המספר, שהוא בן קיבוץ בצפון, בדומה לתדהר עצמו, את 'מעגלי התבואה' ששני מתנדבים מייצרים בשדות הקיבוץ, ואת העניין שמעגלי התבואה הללו מעוררים בתקשורת. העניין התקשורתי מתסכל את חברי הקיבוץ, ואלה מסלקים את המתנדבים המטרידים, אך ללא הועיל. מעגלי התבואה נמשכים, אם כי ללא כל עניין תקשורתי.

במקביל מתוארת מערכת היחסים של המספר עם סבתו, והעובדה כי אותה סבתא נושאת שני שעונים על פרק כף ידה. אחד מהם מראה את השעה כאן, ואחד מהם, בהפרש של שלוש שעות, מראה את השעה 'לא כאן'. בסוף הסיפור באה חללית גדולה ולוקחת את הסבתא לכוכב צדק.

אחד מן היתרונות בפרסום סיפורים מדיום האינטרנטי הוא שהסיפורים זוכים מייד לתגובה, והתגובות של הקוראים נשמרות ברף האינטרנט ביחד עם הסיפור עצמו. במקרה של הסיפור 'שני השעונים של סבתא', הביקורות היו מעורבות. חלק מן הביקורות שיבחו את האווירה הקיבוצית היפה המתוארת בסיפור, וחלק אחר של הביקורות גינה את הדיוק המדעי (הכוכב צדק לא נמצא במרחק קבוע מכדור הארץ, ולכן אין הפרש קבוע בשעונים), או את הקלישאתיות של החיזורים בסיפור.

¹¹⁶ על פרסים אחרים בהם זכה תדהר ניתן לקרוא בערך הויקיפדיה (באנגלית) אודותיו:

¹¹⁶http://en.wikipedia.org/wiki/Lavie_Tidhar

¹¹⁷ ניתן למצוא את הסיפור בקישור הבא:

¹¹⁷<http://www.blipanika.co.il/?p=1031>

¹¹⁸ ניתן למצוא את הסיפור בקישור הבא:

¹¹⁸<http://www.sf-f.org.il/story?id=636&NewOnly=2&LastView=2012-12-17%2008:26:09>

לעניות דעתי לביא תדהר כותב במודע תוך שימוש בקלישאות, סטריאוטיפים, וגיבורים 'מיתולוגיים'. הכתיבה שלו, שללא כל ספק מכילה אלמנטים פוסט מודרניים, מנסה 'לפרק' את המיתוסים של הישראליות ולבחון אותם מחדש. בניגוד לסיפורים אחרים של תדהר, אני מוצא שהסיפור 'שני השעונים של סבתא' מצליח להאיר את הישראליות, ובתוכה את הקיבוצניקיות בצורה מעניינת וחדשנית בלי לקרוס אל תוך עולם גדוש מדי במיתוסים וציטוטים.

בחינת שלושה סיפורים מתוך הקובץ 'היה יהיה אחת'

בניגוד לארבעת הספורים מלב הקורפוס שנבחנו עד כה, שלהם מגוון גדול יחסית של יצירה מאחוריהם, שלוש הספרות שארצה לבחון עתה הן מעט פחות פורות (לפחות עד עתה), ולכן אקדיש תשומת לב רבה יותר לבחינת סיפור אחד מאת כל אחת מהן, ובאופן זה את הסיפור עצמו בצורה מפורטת יותר.

הקובץ 'היה יהיה אחת' שיצא לאור בשנת 2009 מאת האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, היה הקובץ הראשון שהכיל אך ורק ספרות ספקולטיבית מקורית בעברית, וכיוון שכך הוא הכיל מספר גדול יותר של סיפורים מאשר קבצי 'היה יהיה' שבאו אחריו, ולעניות דעתי גם כמה מן היצירות המשובחות ביותר בז'אנר הספרות הספקולטיבית שיצאו לאור בעברית.¹¹⁹

ברצוני להציג שלושה סיפורים מתוך הקובץ 'היה יהיה אחת' שכל אחד מהם נכתב על ידי סופרת אחרת, ולהראות כיצד כל אחד מן הסיפורים הבאים תורם בדרכו להרחבת 'מרחב האפשרויות' של הספרות העברית בכללותה:

'מאה ועשרים כללים בסיסיים לאנתרופולוג'

מאת קרן לנדסמן שהיא דוקטור לרפואה, וכותבת ספרות ספקולטיבית מסוגים שונים בזמנה הפנוי.

תמצית עלילתית

סמל קאיילו מיהו הצטרף לצי כדי לחקור את הגלקסיה ולגלות עולמות חדשים. במקום זאת הוא מגלה ערימת חוקים, כללים ותקנות שאופפים אותו מכל עבר, ומונעים ממנו להנות אפילו כאשר הוא נשלח לצפות במנהגי התושבים של עולם חדש.

הוא נמשך אל הקסם של הנשים הכפריות המכבסות, אבל מסתגר באוהל, עד שהנמלולים נכנסים אליו בדרך פלא, ומשכנעים אותו לצאת ולחקור את העולם בעצמו ולא רק דרך המשקפת. הוא מגלה אשה חביבה, על פני הכוכב אותו נשלח לחקור, אך קשה לו לתקשר אתה בהעדר תרגומן. אט אט לומד לתקשר עם בני הכוכב החדש, לאכול את האוכל המקומי הגדל על הכוכב, ואף לעוף. הוא מתעלס עם האשה מן הכוכב, ולבסוף מחליט לנטוש את החללית ולהצטרף לאנשי הכוכב, אך כצעד אחרון הוא לוקח עמו את ספר ההדרכה שהביא עמו מכדור הארץ - מאה ועשרים כללים בסיסיים לאנתרופולוג.

¹¹⁹ ניתן ללמוד עוד על ארבעת הכרכים של היה יהיה שיצאו לאור עד כה בקישור הבא:

¹¹⁹<http://annual.sf-f.org.il/>

ללא כל ספק הסיפור 'מאה ועשרים כללים בסיסיים לאנתרופולוג' הוא סיפור מדע בדיוני קלאסי. יש בסיפור עיסוק תמטי במדעים רבים (ולא רק אנתרופולוגיה), ובמרחבים לא מוכרים, הנמצאים בשפע על פני הכוכב שקיילו חוקר. מובן שתפאורת הסיפור הכוללת חלליות, חליפות לחץ ועוד חפיצים טכנולוגיים ברמה גבוהה.

העיסוק בחוקים בסיפור מתבטא בשתי מערכות החוקים שקיילו כפוף אליהן - ההוראות של כדור הארץ, המתבטאות בספר 'מאה ועשרים כללים בסיסיים לאנתרופולוג', וה'חוקים' השולטים בחייהם של בני הכוכב. חוקים שאותו קיילו צריך לגלות בתהליך של חקר מדעי.

נושא 'היחס אל הילידים' הוא נושא חוזר בספרות העברית לדורותיה. ניתן למשל למצוא אזכור לנושא בסיפור 'נוודים וצפע' מתוך הקובץ 'ארצות התן' של עמוס עוז (למרות ששם השילוב עם האוכלוסייה הילידית עולה פחות יפה).

מאמרו של יגאל שוורץ 'ספר התקנות הנעלם: לשאלת דוריותו של דור המדינה'¹²⁰ מתברר כי המוטיב המשותף היחיד אולי לסופרי דור המדינה השונים הוא העובדה כי בסיפוריהם נמצא כמעט תמיד 'ספר תקנות נעלם' שאינו נגיש לדמויות בסיפור. בסיפורנו ישנו ספר תקנות נוכח, המתפקד הן כסמל והן כאובייקט בעולם. גם במובן זה נראה כי הסיפור מתייחס למוטיבים קיימים בספרות העברית ומפתח אותם בכיוונים חדשים.

נראה כי הספרות הישראלית לדורותיה היטיבה לתאר את הסכסוך עם שכנינו, אך התקשתה להציע לו פתרון. מובן שהסיפור הבדיוני של לנדסמן לא יכול להציע לנו דרכים קונקרטיות לפתרון הסכסוך, אך כותב שורות אלה סבור שהרחבת המסגרת הדיונית לפתרון הסכסוך, ורוחב האופקים של הסיפור מהווה תרומה מבורכת, גם אם מוגבלת, כפי שאפרט בהמשך, לספרות העברית.

והכל אמת לאמיתה'

מאת יעל פורמן. יעל פורמן (נולדה בשנת 1973) היא סופרת ספקולטיבית ישראלית, פעילה באגודה הישראלית למדע בדיוני ולפנטזיה, טבעונית ופעילת זכויות בעלי חיים.¹²¹

תמצית עלילתית

הסיפור 'והכל אמת לאמיתה' הוא סיפור קצר ארוך מאוד, וניתן להגדירו אף כנובלה, והוא מתואר דרך יותר מנקודת ראות אחת. בתחילת הסיפור אנו מתוודעים ל'משחק מינכהאוזן'. ערן, המשתתף בערב חברתי בתל-אביב, מעדכן את כל שאר בני החבורה בחוקי המשחק, שעל פיהם האחרון שהגיע הוא הראשון לספר סיפור. המספר צריך להשיב על שאלה (ובמקרה שלנו: 'ובכן', הדוכסית עדנה העדינה, אנא ספרי לנו על האומץ שגילית בזמן שהצת את תושבי קפריסין מאימת הפירטים ומדוע התחנת עם דוכס קפריסין פעמיים באותו הלילה). ניתן להפריע למספר בשאלות נוספות, ועל המספר להמשיך את הסיפור על פי העובדות הנגזרות מן השאלות הנוספות. יש לסיים את הסיפור כתשובה לשאלה המקורית, ולקנח במלים 'והכל אמת לאמיתה'. במהלך הערב אנו מתוודעים (בעקבות הסיפור) אל הים התיכון העשוי חומצה, אל עדנה ההופכת לדוכסית של ניקוסיה, ואל צבאות אבירים שונים המנהלים מלחמה בחלק המזרחי של אגן הים התיכון.

¹²⁰ שוורץ 2005 עמ' 201.

¹²¹ פרטים נוספים אודות יעל פורמן ניתן למצוא בערך הויקיפדיה אודותיה:

¹²¹ http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%99%D7%A2%D7%9C_%D7%A4%D7%95%D7%A8%D7%9E%D7%9F

בתום הערב יוצא ערן מן המשחק אל המציאות שתוארה בסיפור, ומייד צריך לברוח מן השודדים שתוארו בו על גבי שטיח מעופף שיוצר בדמיון. הוא נמצא על השטיח ביחד עם רננה, והשניים מתארחים לבסוף אצל עדנה הדוכסית בטירתה שבניקוסיה הקפריסאית. ערן משחק את המשחק שוב עם יושבי הארמון יומיים אחרי כן, והפעם נמלט עם רננה למציאות שבה רודף אחרי השניים מלאך אפלה. השניים ממשיכים לברוח בין העולמות, עד שלבסוף רננה היא המעבירה אותם אל עולם בטוח יותר, שבו אין מלאך אפלה, ומשמידה את הנר, המאפשר את המעבר בין העולמות. בסוף הסיפור מתברר לקוראים שערן התחיל את המשחק כיוון שהעולם הראשון ממנו התחיל היה משעמם (לא היו בו כוכבים), כי העולם בו ערן ורננה סיימו את הרפתקאותיהם הוא העולם שלנו, וכי ערן לא זוכר את כל המסע המשותף של השניים, אם כי רננה כן זוכרת.

ניתוח ספרותי

אין ספק שנוכחות החוקים בסיפור היא דומיננטית מאוד. חוקי 'משחק מינכהאוזן' הם המושלים בחייהם של גיבורי הסיפור, והשאלה אם הנר המעביר אותם בין העולמות נמצא בידם היא שאלה של חיים ומוות. הסיפור כולו הוא סיפור מסע, וכך הוא מאפשר חקר של מרחבים לא מוכרים. הן רננה והן ערן הם 'מדענים פעילים' החוקרים את העולמות שאליהם הם נקלעים, כמו גם את חוקי המשחק עצמו.

הנדסת האדם והנדסת המרחב הם נושא החוזר תדיר בספרות העברית¹²², אלא שבניגוד לספרות העברית הקלאסית המחלקת את השטח ל'תאי שטח' תחומים וגדורים¹²³, בסיפורה של פורמן יש פריצה של גבולות השטח האישיים, ואף הלאומיים עד כדי התערות מוחלטת במרחב. אפילו ספר הסיפורים האחרון של עמוס עוד 'בין חברים' (כתר, 2012) עוסק במרחב קטן וסגור שסביבו אפלה - הקיבוץ. עמוס עוז הוא בשום אופן לא היחיד מבין אנשי הספרות העברית הקלאסית הכותב על מרחב סגור מוקף אפלה.

הסיפור של פורמן נכתב במרחב בו האוירה היא פתוחה יותר ומאפשרת יותר, וההשתלבות במרחב היא חלקה הרבה יותר, כך למשל קפריסין, וכל אגן הים התיכון מתוארים בסיפור כמרחב 'חלק' אחד, שמתקיים בו אולי סכסוך, אך הוא לא הסכסוך המוכר לנו.. בדומה לסיפור של לנדסמן, אין כאן הצעה קונקרטית ל'הנדסת מרחב' אחרת, אבל עצם הצגת התפיסה של ה'מרחב החלק' בסיפור פותחת לדעתי אופקים חדשים עבור הספרות הישראלית.

'הלכתי לאיבוד תכף אשוב' מאת רותם ברוכין

ברוכין, על פי אתר 'בלי פאניקה' היא: מחזאית, תסריטאית ובמאית, בוגרת מסלול תסריטאות בחוג לקולנוע באוניברסיטת תל אביב. זוכת פרס גפן על סיפורה "במראה", תסריטאית בסדרת הילדים "החולמים", ומחזאית "חלום של גבר" (על פי סיפורה של יעל פורמן) שעלה בתיאטרון צוותא, ו"פרפר, לב, קפה" המוצג במרכז הגאה ובפסטיבל "סתיו תיאטרוני". ביימה וכתבה את המחזמר "זומבי. קון 2010".

¹²²ראה למשל שוורץ 2005, 'הנדסת האדם ועיצוב המרחב בספרות העברית' עמ' 49-25.

122

¹²³ראה להלן עמ' 49-47.

123

תמצית עלילתית

הסיפור 'הלכתי לאיבוד תכף אשוב', הוא הסיפור הארוך ביותר בקובץ היה יהיה אחת, והוא מתואר תוך שימוש במספר נקודות מבט, ובזמני עלילה שונים. רוחב היריעה של הסיפור הוא גדול יותר מסיפור קצר אפייני, וניתן בהחלט להתייחס אליו כאל נובלה.

בתחילת הסיפור אנו מתוודעים אל נועה כשהיא מתעוררת בחדר לבן (אלמנט מוכר מספרות המדע הבדיוני בפרט, ומספרות ז'אנרית בכלל). לאט לאט מתחוויר לנו שנועה חיה בעולם המורכב משאריות של העולם הזה (בניינים ובגדים שאינם מתאימים, תה בטעם שזיפים ומלפפון, וכמובן במבה אדומה). נועה היא מעין מנהיגה של חבורת ילדים אבודים. במקביל אנו מתוודעים אל יוני הדייג המעלה בחכתו, בין שאר ערמות הפסולת, גם יומן אבוד של ילדה מאילת. הוא מחליט לחפש אחר בעלת היומן, ולבסוף מגיע אל הארץ האבודה שבה נמצאת נועה עם הילדים.

לאחר שהות משותפת, ארוכה למדי, על האי (מסתבר שעל מנת להגיע אליו יש ללכת לאיבוד בקומות התחתונות של התחנה המרכזית של תל-אביב), שרים יוני ונועה את השיר 'את ואני והרוח'. מתברר שיוני מכיר רק את הפזמון והשם, ואילו נועה זוכרת את כל הבתים בלבד. לבסוף מצליח יוני לשכנע את נועה לצאת מן האי אל העולם האמיתי, אך נועה לא מצליחה להסתדר בו. היא כותבת מכתב ליוני, וחוזרת אל האי. הסיפור מסתיים בהחלטתו של יוני לחזור אל האי בעקבותיה.

ניתוח ספרותי

מקום ההתרחשות של הסיפור הוא עולם פנטסטי, אך זהו עולם פנטסטי בעל מאפיינים ישראליים ברורים מאוד. העיסוק בנושא ההתבגרות האישית והזוגית הוא נושא מרכזי הן בספרות העברית ה'יפה' (כמו למשל בספר 'מישהו לרוץ אתו' לדוד גרוסמן), והן בספרות העברית ה'קלה', למשל 'שירת הסינרה' לעירית לינור. אולם ה'הרחבה' של המרחב שבו מתרחשת ההתבגרות של נועה, גיבורת הסיפור אל 'אי האיבוד' מאפשר בחינה אחרת של תהליך ההתבגרות, ואף להציע מודלים אחרים של התבגרות בתוך החברה הישראלית, מעבר למודל השגרתית של 'תיכון-צבא-אוניברסיטה'.

המרחב הבדוי שברוכין מייצרת עבור הגיבורים שלה, מרחב בו מותר ללכת לאיבוד, לחלום ולהכיר ללא ה'לחץ' של הישראליות ה'אמתית' הוא מרחב בדוי מבורך. ומודל ההתבגרות שברוכין מייצרת מאפשר לנו לחשוב על הישראליות כולה כתופעה רחבה ומגוונת הרבה יותר מכפי שעולה אך ורק מקריאת 'ספרות יפה' ישראלית בת זמננו. לא נותר לכותב שורות אלה אלא לקוות שמרחבים בדויים כאלה יוסיפו לשגשג בספרות, ואולי גם במציאות הישראלית.

מגבלותיו של לב הקורפוס הישראלי

כפי שניתן להבחין מתוך הביוגרפיות של הסופרים הישראליים שהופיעו בפרק הקודם, ומניתוח יצירותיהם לעיל, ישנה חברה מסוימת של כותבים, הפועלת בעיקר בתוך האגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, וחברה זו היא שיצרה את לב הקורפוס הספקולטיבי הישראלי בשנים האחרונות.

כפי שכבר ציינתי, הצדדים המשותפים לחברה זו הם:

- גילם נע בין 32-42.
- כולם מרגישים בנוח עם מדע וטכנולוגיה עדכניים, ועם השפה האנגלית.
- כולם פעילים באגודה הישראלית למדע בדיוני ופנטזיה, סוג מסוים מאוד, מעט מנותק, של 'פעילות חברתית'.
- יש לכולם תחושה של 'חיים בבועה', אף אם לא כולם גרים בתל-אביב גופה (אלא בחיפה, רחובות או אזור השרון).

באורח מעניין, המכנה המשותף של החבורה מתבטא יותר במגרעות של הקורפוס הספקולטיבי הישראלי כפי שהוא כיום, מאשר במעלותיו.

כפי שניסיתי להראות בניתוח הסיפורים לעיל, מתוך לב הקורפוס, יש לכל אחד מן הכותבים בו יכולת 'לברוא עולם' ספרותי משלו, ולספר בו סיפור. זוהי יכולת מרשימה מאוד, ומרעננת מאוד בתוך הנוף הספרותי בישראל בעשור השני של המאה ה-21. עם זאת ישנה מוגבלות מסוימת, ומשותפת, לעולמות המתוארים בסיפורים.

ברוב הסיפורים יש מספר קטן של משתתפים. כך למשל בכל הסיפורים שניתחתי מתוך הקובץ 'היה יהיה אחת' מופיע במרכז הבמה זוג נבחר אחד, וכל שאר הגיבורים של הסיפורים משמשים מעין 'תפאורה'. הסיפור 'והכל אמת לאמיתה' מאת יעל פורמן מתחיל בתיאור עולם שבו מתרחש המשחק, אך עם התקדמות העלילה, המוקד עובר לזוג הנבחר, ערן ורונה, וכל שאר החברה נעלמת בהדרגה. מלאך האפלה המופיע בסיפור הוא לא ממש דמות במובן הספרותי המקובל שכן מעבר להיות מפחיד, אנחנו לא נחשפים למניעיו או להיסטוריה האישית שלו. גם ה'מרחב החלק' המתואר בעולם הראשון הנבחר בסיפור מצטמצם אט אט במהלך הסיפור.

בסיפור 'מאה ועשרים כללים בסיסיים לאנתרופולוג' הגיבור אמנם משתלב בתוך חברה אחרת, וכך עובר תהליך של גדילה והתבגרות, אך זהו תהליך אישי מאוד, שבוודאי אינו משליך על החברה ממנה יצא. אם נקרא את הסיפור כסיפור העוסק בסכסוך הישראלי פלסטיני, הרי שהגאולה שהוא מציע מן הסכסוך, היא על בסיס אישי בלבד.

הסיפור 'מחייה השפה העברית' מאת ניר יניב מציב את הגיבור מול חברה עוינת, ומציג מגוון רחב של דמויות, אך הוא עושה זאת בוודאי בצורה סטריאוטיפית או נלעגת. הגיבור של הסיפור הוא חסר יכולת לשנות את החברה הדיסטופית אליה נקלע, ולבסוף הוא מעדיף לחזור אל המקור ממנו יצא. נראה כי הסיפור הזה מהווה עדות לחוסר היכולת של הספרות הספקולטיבית בכלל, ושל ניר יניב בפרט, להשפיע על פני התרבות בישראל.

בסיפור 'מחר הוא היום הראשון של שארית חייך' אנחנו מתוודעים אל גיבורה שהייתה לה אג'נדה חברתית מהפכנית, והיא עוברת תהליך של ביות. למרות שהסיפור מוצג כטרגדיה, הגיבורה עצמה חווה אותה כקומדיה רומנטית, בדרך אל הזוגיות הרומנטית הבורגנית. סיפור זה אולי מרמז על מהפכה, אך הוא בוודאי לא מנכיח אותה, או אפילו מפרט את האידיאולוגיה שלה. כאמור לעיל, הרומן 'דם כחול' של טוכטרמן ממילא מוותא על כל שאיפה מהפכנית. לעומתו הסיפור 'שני השעונים של סבתה' מראה כי גם בלב היצירה השיתופית של הקיבוץ מתקיים איזה זרם נסתר, תת קרקעי, של שותפות על בסיס אישי ואלטיסטי יותר, רק הגיבור המספר מודע לשונות של סבתו, ואילו כל שאר חברי הקיבוץ מכירים רק את הצד ה'קיבוצי' שלה.

הסיפורים של חסון עוסקים אף הם אך ורק בטראומות האישיות של הפרט, ובמערכות יחסים זוגיות. ניתן בהחלט לומר כי במקרה של חסון 'צרות היריעה' של הסיפור הי מתסכלת במיוחד, שכן העולמות שהוא בורא בסיפוריו הם מרתקים (לפחות לדעת כותב שורות אלה), ובהחלט ניתנים להרחבה נוספת ומעניינת.

'צרות האופקים' של העולם מתואר בסיפורים לעיל, וחוסר היכולת של הגיבורים שלהם לפעול בצורה תקינה בתוך החברה בה גדלו הם בוודאי לא מאפיינים של הספרות הספקולטיבית בכללותה, כפי שניתן לראות מתוך שני הרומנים באנגלית שנותחו לעיל. אני סבור ששתי התופעות הללו נובעות מתוך 'גילה הצעיר' של הספרות הספקולטיבית בעברית, ומתוך העובדה שהיא לא משולבת בתוך ה'רפובליקה הספרותית' בישראל. תמונת המצב של הספרות הספקולטיבית בישראל מעידה על הבטחות רבות, אך גם על חוסר היכולת לממשן בצורה מלאה, לכל הפחות לעת עתה.

בספרה The Power of Genre טוענת עדינה רוזמרין¹²⁴ כי 'ז'אנר הוא הכלי החזק ביותר בארגון הכלים של מבקר הספרות'. באופן אישי, נראה לי כי טענתה זו היא נכונה ביותר, ועם זאת נראה כי גם רוזמרין וגם פולר¹²⁵, שחקרו את נושא הז'אנר מכל היבטיו, לא עסקו בז'אנרים שממשיכים להתקיים, או בז'אנרים שהם חלק מן הספרות הפופולרית. ארבעת הסופרים שבחנו, הנמצאים בלב הקורפוס הספקולטיבי העברי, ושלושת הסיפורים שבחנו מן הקובץ 'היה יהיה אחת', כולם מתייחסים ל'קלאסיקה' של הספרות העברית והעולמית, אם כי כל אחד מן הסופרים והספרות עושה זאת על פי דרכו הייחודית.

נראה כי התרומה הגדולה, והחדשנות הגדולה של הז'אנר הספקולטיבי בעברית נמצא ביכולת 'לפתוח את החלון, ולראות מציאות חדשה'. במקומות בהם פתיחת החלון היא מעניינת ומקורית, נראה כי סופרי הז'אנר מצליחים, ואילו במקומות בהם הסופרים מנסים 'לשחזר' את הישגי הספרות העברית עד כה (הסאטירה המשכילית) הם כושלים לעתים, עקב אי דיוק בביצוע.

אחת הבעיות הנוספות עליהן עמדתי היא בעיית המוגבלות של ה'אופק הסוציולוגי' של הספרות הספקולטיבית בעברית. אני כולי תקווה שעם חלוף הזמן, הבשלת הסופרים הספקולטיביים הנמצאים בלב הקורפוס העברי, והבשלתה של ספרות זו והשתלבותה בתוך הרפובליקה הספרותית בישראל, גם ה'אופק הסוציולוגי' של הספרות הספקולטיבית בישראל יתרחב.

¹²⁴ Rosmarin (1985), Page 39.

¹²⁵ Fowler (1982) pp 1-20.

סיכום ומסקנות

מטרתי הראשונה בעבודה זו הייתה ליצור הגדרת עבודה לספרות ספקולטיבית בכללותה, ומתוך הגדרה זו לתאר את תולדות המדע הבדיוני, והספרות הספקולטיבית בישראל בכללותה, לאפיין חלקים שונים בקורפוס של הספרות הספקולטיבית בישראל, ולפרוש את המגוון של הכתיבה בז'אנר זה בעברית עד כה.

מטרה משנית של העבודה הייתה להראות כי הספרות הספקולטיבית הנוצרת בישראל 'פותחת חלון' אל מציאות אחרת, וכך עשוייה לתרום לספרות העברית בכללותה. כפי שהראיתי לעיל, לב הקורפוס הישראלי סובל גם מ'מחלות ילדות' מסוימות, ואני מקווה שהשנים ירפאו מחלות אלה.

כפי שציינתי בהקדמה לעבודה, הגישה שנקטתי בבואי לנתח יצירות של ספרות ספקולטיבית היא גישה מאוד מסוימת, וגישות אחרות עשויות להניב תוצאות שונות בניחוח הקורפוס הספקולטיבי בעברית.

לצערי מעט מאוד אנשים ניסו לנתח את הקורפוס בו עסקתי בעבודה זו או חלקים ממנו. הניתוח שלי מעלה כמה שאלות לגבי המבנה של הקורפוס בישראל ושל חלקים בתוכו (הפנטזיה הכנענית, הפנטזיה החסידית, ספרות ספקולטיבית לילדים בישראל), ושל כיווני ההתפתחות של הקורפוס הישראלי בכללותו.

אני תקווה כי מחקר ראשוני זה יהווה בסיס למחקרים נוספים בתחום.

ביבליוגרפיה

קורפוס (רשימה חלקית):

- גנדל, עדו (2007). 'ימים באים', רסיס נהרה, באר שבע.
- חסון, גיא (2005). 'מציאות המשחק', א. ביתן, תל-אביב.
- חסון גיא (2003). 'הצד האפל', א. ביתן, תל-אביב.
- טוכטרמן, ורד (2002). 'לפעמים זה אחרת', תל-אביב: אופוס.
- טוכטרמן, ורד (2011). 'דם כחול', הוצאת יניב, תל אביב.
- יניב, ניר (2006). 'כתוב כשד משחת', תל-אביב: אודיסיאה.
- יניב, ניר ותדהר, לביא (2008). 'רצח בדיוני', תל-אביב: אודיסיאה.
- יניב, ניר ותדהר, לביא (2010). 'ימי תל אביב האחרונים', תל-אביב: אודיסיאה.
- מימון, אהוד. עורך (2009). 'היה יהיה גליון מספר 1', תל-אביב, אגודה ישראלית למדע בדיוני ופנטזיה.
- פורמן, יעל (2011). 'ילדי בית הזכוכית', מודן, מושב בן שמן.

Tidhar, Lavie (2005), 'An Occupation of Angels', Pendragon Press, Maesteg, Wales.

Tidhar, Lavie (2010), 'The Bookman', Angry Robot Books, Nottingham.

על ההיסטוריה של המדע

Knight, David. (2009) The Making of Modern Science, Polity Press, Massachusetts.

Singer, Charles. (1959) Short history of Scientific Ideas to 1900. Oxford University Press, Oxford.

בודאניס, דייוויד (2002). $E=mc^2$ - סיפורה של התגלית הגדולה בהיסטוריה, כתר, ירושלים.

סינג סיימון. (2004). המפץ הגדול - התגלית המדעית החשובה ביותר בכל הזמנים, ספרי עליית גג, ידיעות אחרונות, תל-אביב.

מקורות מידע מהרשת (חלקי, וראה הערות שוליים למקורות נוספים):

אשד, אלי 'הודים בחלל': המקורות ההיסטוריים של הספרות הספקולטיבית המקורית בשפה העברית' (2002) - <http://www.blipanika.co.il/?p=224> תאריך: 1.1.2013

סקירת הסיפורים מתוך היה יהיה אחת - http://annual.sf-f.org.il/?page_id=21 תאריך 11.9.2011

פוקס, מוניקה (2009). 'היה יהיה' (ביקורת), תל אביב: בלי פאניקה כתובת: <http://www.blipanika.co.il/?p=1692>

תאריך: 14.9.2010

שגיב-נקדימון, ענבל (1999) 'מדע בדיוני בישראל', חיבור לתואר מוסמך אוניברסיטת תל-אביב.

כתובת: <http://www.metargemet.com/pagesbyinbal/thesis/teza.htm> תאריך: 14.10.2010

סלע שפירו, יעל (2007). 'איך מגיירים את השיקסע של היינליין, או - אידיאולוגיה בתרגום מד'ב לעברית'. תל-אביב: עבד

בתרגום. כתובת: <http://www.notes.co.il/yaelsela/32448.asp?p=0> תאריך 14.9.2010

מחקר ספרותי:

Aldiss, Brian W; Wingrove, David (1986). 'Trillion Year Spree – The History Of Science Fiction', New-York: Atheneum.

Auerbach, Erich (2003). 'Mimesis - The representation of reality in western literature', Princeton university press, Princeton.

Ben-Yehuda, Nachman (1986). 'Sociological Reflections on the History of Science Fiction in Israel', *Science Fiction Studies*, vol. 13 (1986): 64-78.

Ben-Yehuda, Nachman (1987). 'Hebrew SF', in Barron, Neil, ed. (1987) *Anatomy of Wonder – A Critical Guide to Science Fiction*. New York and London: R. R. Bowker Company (1987): 577-582.

Bernardi, Daniel Leonard. (1998). 'Star Trek and History: Race-ing Towards a white Future', Rutgers University Press, Rutgers, New Jersey.

Fowler, Alastair. *Kinds of Literature - An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Oxford University Press, Oxford.

Gunn, James (1995). 'Basic Science Fiction Library' in <http://falcon.cc.ukans.edu/~sfcenter/sflib.htm> (earlier version - Library Journal, 15.11.1988.)

Gunn, James and Candelaria, Matthew (2005) 'Speculations on speculation: theories of science fiction', Lenham MD: Scarecrow Press.

Heinlein, Robert A. (1959). 'Science Fiction: Its Nature, Faults and Virtues', in Davenport, Basil, ed. (1969). *The Science Fiction Novel*, Chicago: Advent.

James, Edward and Mendlesohn, Farah Eds. (2003). 'The Cambridge companion to science fiction', Cambridge: Cambridge University Press.

Knight, David. (2009). 'The Making of Modern Science.' Polity Press, Malden, MA.

Mendelsohn, Farah. (2008). 'Rhetorics of Fantasy', Wesleyan, Middletown, Connecticut.

Roberts, Adam (2005). 'The History of Science Fiction', Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire.

Todorov, Tzvetan (1975). 'The Fantastic', Ithaca NY: Cornell University Press.

Manlove, Colin (1986). 'Science fiction: ten explorations', London: Macmillan Press.

Manlove, Colin (1978). 'Modern Fantasy: Five Studies', London: Macmillan Press.

Manlove, Colin (1999). 'The Fantasy Literature of England', London: Macmillan Press.

Pratchett, Terry, Stewart Ian, and Cohen, Jack (2002). 'The Science of Discworld', Ebury Press, London.

Rosmarin, Adena. (1985). 'The power of Genre', Minneapolis: University of Minnesota Press.

Singer, Charles. (1959). 'A Short History of Scientific Ideas to 1900', Oxford University Press. Oxford.

Snow, C.P. (1959). The Two Cultures. London: Cambridge University Press.

Thompson, Stith. (1977) 'The Folktale', University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California.

אבן זוהר, איתמר. 'הספרות העברית הישראלית : מודל היסטורי'. בתוך הספרות ג (תשלג) 427-440. אוניברסיטת תל אביב, תל-אביב.

ברניקר, מנחם (1980). 'מבעד למדומה - משמעות וייצוג ביצירה הבדיונית', הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

יונאי, חביבה. (1992). סיפורת המדע הבדיונית כז'אנר פופולרי מתמסד, עבודת דוקטורט מוגשת לאוניברסיטת תל-אביב.

ינאי, הגר. (2009). עם שתי הרגליים עמוק בעננים, גרף, תל-אביב.

נבו, גידי. (2010). "מושב לצים" הרטוריקה של הסאטירה העברית חמש קריאות, כנרת זמורה ביתן דביר, אור יהודה.

נץ, רויאל, וערד, מאיה. (2008) מקום הטעם, אחוזת בית ספרים, תל-אביב.

קורצווייל, ברוך. (1973) בין חזון לבין האבסורדי, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב.

שגיב-נקדימון, ענבל. (1999) מדע בדיוני בישראל, עבודת תזה מוגשת לאוניברסיטת תל-אביב.

שוורץ, יגאל. (2005) מה שרואים מכאן, כנרת זמורה ביתן מודן, אור יהודה.

שוורץ, יגאל. (2007) הידעת את הארץ שם הלימון פורח, כנרת זמורה ביתן דביר, אור יהודה.